

Kamran İmanov

Don bəzəyər də, ifşa edər də
(*Servantes*)

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr
erməniçilik saxtakarlıqlarını və
uydurmalarını ifşa edir**

və ya

**Qərbi Azərbaycan torpaqları nədən
bəhs edir və DNT-analiz**

Bakı – 2024

Kamran İmanov,

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin
İdarə Heyətinin sədri.

**Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik
saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Qərbi
Azərbaycan torpaqları nədən bəhs edir və DNT-analiz.
Bakı, 2024**

Bu kitab Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyinin İdarə Heyətinin sədri Kamran İmanovun 23 aprel 2024-cü il tarixində 23 aprel - "Ümumdünya Kitab və Müəlliflik Hüququ Günü" münasibətilə Əqli Mülkiyyət Agentliyinin və Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən "Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməni saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Qərbi Azərbaycan torpaqları nədən bəhs edir" mövzusunda konfransda etdiyi giriş sözü və "Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Qərbi Azərbaycan torpaqları nədən bəhs edir və DNT-analiz" adlı məruzəsi əsasında hazırlanmışdır.

© **Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyi,**
2024

Mündəricat

Giriş sözü	5
Qərbi Azərbaycan torpaqları nədən bəhs edir və DNT-analiz	25
I. Giriş əvəzinə.....	25
II. Qərbi Azərbaycan (bugünkü Armeniya) ərazisindəki qədim etnotəsisatlar	41
III. Sakalar onlar da Xatlardır – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında	62
IV. Sakalar və prototürklər	90
V. Sakalardan sonrakı dövrdə Qərbi Azərbaycan torpaqları	112
VI. Albanlarla sakalar arasındakı əlaqənin əlavə tarixi-elmi sübutları.....	123
VII. Sakalar və türklərin mənşəyi haqqında DNT-analiz	138

Giriş sözü

Hörmətli dostlar, yüksək səviyyəli qonaqlar, əqli mülkiyyət sahəsində çalışan peşəkarlar, media nümayəndələri!

Aprelin sonu əqli mülkiyyət aləmində əlamətdar dövrdür – həmin günlər – UNESCO-nun elan etdiyi 23 aprel – “Ümumdünya kitab və Müəlliflik hüququ Günü”dür və ÜƏMT tərəfindən dünya üzrə qeyd edilən 26 aprel – “Beynəlxalq əqli mülkiyyət Günü”dür. Bu əlamətdar günlərin təntənəli şəkildə qeyd olunmasında Azərbaycan artıq böyük təcrübəyə malikdir: 1997-ci ildən başlayaraq, 27 ildir ki, Kitab və Müəlliflik hüququ bayramını biz qeyd edirik və 2001-ci ildən başlayaraq, 23 ildir ki, əqli mülkiyyətin təntənəli günləri bizim ölkədə keçirilir. Aprel ayı isə bizim tərəfdən əqli mülkiyyət ayı elan edilib və bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. 23 və 26 aprel – zirvə tədbirləridir.

Ancaq bu ilki bayram günlərinin xüsusi əhəmiyyəti mövcuddur – ilk dəfədir ki, həmin günlər tam suverenliyini bərpa edən qalib xalqın və müzəffər millətin nümayəndələri, bütövlüyünü bərpa edən doğma Vətənimizin hər bir guşəsində qeyd olunur.

Həmin istək və arzumuzə nail olmaqda biz azərbaycanlılar Prezident İlham Əliyevin müstəsna rolunu, titanik fəaliyyətindəki “nəyi, necə, nə vaxt” etməsinin reallaşmasında milli ənənəmizdən qaynaqlanan “ata vəsiyyətini yerinə yetirmək” təntənəsində görürük, ölkəmizin artan beynəlxalq nüfuzunda və söz sahibinə çevrilməsində, Azərbaycan ruhunun yüksəklərdə, başımızın ucalığında görürük, Azərbaycan xalqının cənab Preziden-

tə olan dərin ehtiram və sevgi duyğularında görürük, onun Prezident seçkilərində şəxsiz qələbəsində – seçilməsində görürük.

Bunun yeganə səbəbi rəhbər şəxsə aid olunan məşhur kəlamdakı sözlərlə desək: “insanlar üzərində əsl hakimiyyət yalnız onlara xidmət etməklə əldə olunur”. Odur ki, xalqımız öz gələcəyinə böyük ilham və inamla baxır, gələcəyə aparan yol bacarıqlı əllərdə olduğuna tam əmindir, dövlətin taleyinin çiyinləri üzərində olmasını dərk edən, xalqını sevən məsuliyyətli rəhbərdədir, riskləri və təhlükələri mükəmməl qiymətləndirə bilən, onların qarşısında qalib çıxmaqla, hamımızın “azərbaycanlı” adını ucaldan cənab İlham Əliyevdədir.

Dövlət başçımızın 14 fevral 2024-cü il andiçmə mərasimindəki nitqinin sözləri ilə desək, “İndi isə yeni dövr başlayır. Biz bu dövrə alınımız açıq, üzümüz ağ, başımız dik daxil oluruq. Bu dövrün böyük nailiyyətləri olacaq, mən buna şübhə etmərəm. Çünki son illərin tarixi onu göstərir ki, qarşıya qoyduğumuz bütün vəzifələr icra edildi”.

Hörmətli dostlar!

Azərbaycanın son illərdə əldə etdiyi nəticələrin böyük təsiri kreativliyin, innovativliyin, təəssübkeşliyin inkişafında öz əksini tapır və bəhrələr verir.

Çünki, millətin ən dəyərli varidatı onun intellekt böyüklüyünü təşkil edən keyfiyyətlər xalqın nümayəndələrinin yaradıcılığı və yenilikçiliyi ilə bağlıdır.

Şəxsiyyətlərimizin yaradıcılığı və yenilikçiliyi təbii insan resursları olmaqla, əqli mülkiyyət yaratmaqla etnosun həm təbii-bioloji, həm də yaradıcı-mənəvi gücü, milli təbiət və torpaqla sıx bağlılığından irəli gəlir.

Bir neçə misal dediklərimizi təsdiqləyir.

2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə müəllif hüququ obyektlərinin qeydiyyatına aid vəsatətlər 713 əsər olduğu halda (324 müəllif) 717 şəhadətnamə verilmişdir və bu, ötən illə müqayisədə 20% çoxdur. O cümlədən, “elektron xidmət” bölməsi vasitəsilə 324 müəllif (hüquq sahibi) tərəfindən 626 əsər qeydiyyatdan keçirilmişdir. 2022-ci ildə elektron qaydada 131 müəllifə məxsus 169 əsər qeydiyyata alınmışdır, bu da 2022-ci il ilə müqayisədə 73% çoxdur. Üstəlik, əlaqəli hüquqların obyektləri üzrə 162 ifa (2022-ci ildə 46 ifa) və 37 kompüter proqramı (2022-ci ildə 18) qeydiyyata alınmışdır.

Sənaye mülkiyyəti sahəsində 2023-cü ildə ixtira, faydalı model və sənaye nümunələrinin patentləşdirilməsinə dair Agentliyə 302 iddia sənədi (2022-ci ildə 271 iddia sənədi) daxil olmuşdur. Bu isə ixtira fəallığının 11% artması deməkdir. Nəticədə ixtiraya aid 103, faydalı modelə aid 36 və sənaye nümunələrinə aid 12 patent qeydiyyata alınmışdır.

Əmtəə nişanlarının qeydiyyatı ilə bağlı daxil olan iddiaların sayı 3862 olmuşdur, o cümlədən ekspertizanın sürətli aparılması üçün 1474 vəsatət (2022-ci ildə 931).

Gətirilən faktoloji statistika suverenliyimizin tam bərpası olduğundan kreativ ruhun yüksəlməsindən irəli gələn müəllif-hüquq, ixtira və iqtisadi təəssübkeşliyin müsbət nəticələrinə dəlalət edir.

Üstəlik, Agentliyin tətbiq etdiyi innovativ üsulların da əhəmiyyəti danılmazdır. Belə ki, müəllif-hüquq obyektlərinin qeydiyyatı tam elektronlaşdırılıb, sənaye mülkiyyəti obyektlərinin qeydiyyatı 24/7 rejimində PƏNAH rəqəmli sistemin tətbiqi nəticəsində iddiaçı ilə ekspertizanın və bu sahədə xidmət göstərən digər şəxslərin canlı təması aradan qaldırılmış, vahid pəncərə və istənilən yerdən xidmə-

tə əlçatanlıq prinsipi əsasında operativlik və şəffafliq təmin edilmişdir.

Belə ki, ixtiralar üzrə ekspertizanın müddəti ümumi qayda 12 ay təşkil etdiyi halda, 2023-cü ildə 8-9 ay müddətində aparılmış, MDB məkanında ilk olaraq, iddia sənədlərinin 3D-formatında qəbulu həyata keçirilmiş, hamıya əlçatanlığı təmin edən “açıq reyestr” prinsipi tətbiq edilmiş və mahiyyət üzrə ekspertiza müddəti orta hesabla 3 ay təşkil etmişdir (beynəlxalq təcrübədə 6-12 ay).

Xüsusi olaraq qeyd etməliyəm ki, əqli mülkiyyət mədəniyyətinin formalaşması, bu sahədə biliklərin və məlumatların artırılması Agentliyin xüsusi diqqətindədir.

Agentliyin dəstəyi və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin köməkliyi ilə bu universitetdə “Əqli Mülkiyyət” kafedrası yaradılmışdır. Hazırda Universitetin müxtəlif fakültələrində **6** istiqamət üzrə Agentliyin mütəxəssisləri tərəfindən əqli mülkiyyət fənni tədris olunur, o cümlədən **54** qrup üzrə **290** tələbəyə bakalavr və **517** tələbəyə magistr səviyyələrində **1613** saat dərslər keçilmişdir.

Bakı Dövlət Universitetinin Əqli Mülkiyyət Hüququ kafedrasının Agentliyin nəzdində daha əvvəl yaradılmış filialının fəaliyyəti isə əqli mülkiyyət sahəsində hüquqşünas mütəxəssislərin hazırlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır və bununla bağlı magistr səviyyəsində **15** məzuna və bakalavr səviyyəsində **404** tələbəyə 2020-2023-cü illərdə əqli mülkiyyət hüququna dair fənlər tədris olunmuşdur.

Tələbələr üçün mühazirə və məşğələlər Agentlikdə müasir avadanlıqlarla təchiz edilmiş SMART tipli auditorialarda keçilir.

Qeyd etməliyik ki, ÜƏMT müasir çağırışlara cavab verən milli əqli mülkiyyət ofislərinin yaradılmasına aid təli-

matların hazırlanması məqsədilə dünya üzrə 204 ofis arasından 15 ölkənin mükəmməl idarəetmə strukturuna və inzibatçılıq mexanizmlərinə malik olan ofislərini seçərək, bu çərçivəyə Agentliyi də daxil edib. İndi isə Agentliyimiz aparıcılar sırasına seçilərək, ƏM-in gələcəyinə aid proqnozlaşdırma ilə bağlı sorğuda iştirak edir.

Bununla yanaşı, MDB məkanında fəaliyyət göstərən Avrasiya Patent Təşkilatı (**bundan sonra – APT**) əqli mülkiyyət sahəsində Azərbaycanın müsbət təcrübəsini nəzərə alaraq, “Müasir əqli mülkiyyət ofisinin formalaşması və fəaliyyəti” barədə geniş prezentasiya və məqalə sifariş edərək, onu Moskvada nəşr olunan tanınmış peşəkar “**Əqli mülkiyyət: Sənaye mülkiyyəti**” jurnalının xüsusi buraxılışında (2023, №5) dərc etdirmiş və APT-nin rəhbəri tərəfindən həmin təcrübədən geniş istifadə etmək tövsiyə olunmuşdur.

Azərbaycanda Dövlət başçımızın təşəbbüsü və səyləri nəticəsində əqli mülkiyyət sahəsində islahatlar Rusiya Hüquqşünaslar Assosiasiyasının təşəbbüsü ilə bir nümunə kimi qəbul edilərək, hökumətə bu nümunə əsasında təkliflər vermək qərarına gəlib.

Hörmətli dostlar!

Bu gün UNESCO tərəfindən elan edilmiş Kitab və Müəlliflik hüququ Günüdür. Azərbaycan xalqına məxsus olan maddi və qeyri-maddi irs 30 illik işğal nəticəsində talan olunub, dağıdılıb və mənimsənilib. Biz bir neçə müddətdir ki, UNESCO-dan bunları araşdırmağı, erməni vandalizminin nəticələrini, Azərbaycan mədəni irsinin talan edilməsini qələmə almaq və bunun üçün bu ərazilərə səlahiyyətli missiya göndərməklə bağlı müraciət etmişik. Lakin buna hələ ki, reaksiya yoxdur. Ancaq 2024-cü ilin mart ayında Armeniyanın xarici işlər naziri Ararat Mirzo-

yanın Parisdəki UNESCO-nun Baş direktoru Odri Azule ilə görüşündə erməni mədəni-din irsinin Qarabağda qorunub saxlanması məsələsi müzakirə predmeti olub. “Armenia Sputnik”in xəbər verdiyi kimi, A.Mirzoyan həmişəki kimi, özünə xas üslubda məlumatında bəyan edib ki, Yuxarı Qarabağ torpaqlarında düşünülmüş şəkildə “erməni mədəni-tarixi irsin dağıdılmasına məruz qalmaqdadır, silinir və üstəlik, Azərbaycanda yaradılan xüsusi işçi qrupu nəzarətində olan ərazilərdə erməni irsinin özünəməxsusluğunun və etimologiyasının təftiş edilməsinə və mənimlənməsinə yönəldilir”. Bu səbəbdən Armeniyanın xarici işlər naziri UNESCO-nun bu məsələyə tezliklə müdaxilə etməsini, məsələyə qarışmasını xahiş edib.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan mədəni irsinin dağılması, özü də 30 illik tarixinin, UNESCO-nun münasibətinin yumşaq desək, soyuqqanlıqla qəbul edilməsi halda, hay-ermənilərin bir-iki illik “yaratdığı problem” UNESCO-nun diqqət mərkəzindədir.

Xatırladım ki, UNESCO-nun ən vacib sənədlərinə əsasən, “mədəniyyət xalqların mədəni irslərində əksini tapmış mədəni müxtəliflik” deməkdir. Bir sözlə, UNESCO-nun ən vacib öhdəliklərindən biri xalqlara məxsus olan mədəni irsin, xristian, müsəlman, türk, avropa mədəniyyətindən asılı olmayaraq, qorumaqdan ibarətdir. Bu cür yanaşmanın olmadığı və irs anlayışına ikili standart tətbiq edildiyi halda, bu beynəlxalq təşkilat Nizamnaməsinə aid funksiyaları tam yerinə yetirə bilməz və bununla vəzifələrini icra etməkdən qaçmış olur.

Odur ki, Əqli Mülkiyyət Agentliyi səlahiyyətlərinə və vəzifələrinə uyğun olaraq, UNESCO-nun Nizamnaməsinə uyğun olan vəzifələrini Azərbaycana münasibətdə də yerinə yetirməsini diqqət altında saxlamasını tələb edir.

Azərbaycan nümunələrinin mənimsənilməsi hayların köhnə adətidir. Fikir verin, erməni saxtakarları tərəfindən hələ 1967-ci ildə dərc edilən kitab Azərbaycan nümunələrindən mənimsənilmiş kitab toplusu səviyyəsində buraxılıb.

Lətifələrdən başlayaq.

1. Burada məqsəd məhz erməni məliklərinin Qarabağda nəsil köklərinin olduğunu və bu torpaqların sahibləri olduğunu göstərməkdir.

“Erməni folkloru” (1967) kitabında bu folklor toplusunun müqəddiməsində A.Salahyanın təsvir etdiyi kimi, məşhur Molla Nəsrəddinə “qohumluğu çatan” “Qarabağ yumor ustası Pulu-Puqi”dən Q.Karapetyanın tərcüməsində nümunə verilmişdir. Guya Pulu-Puqi Qarabağ məliki Məlik-Şahnəzərin yanında təlxəklik etmişdir.

Beləliklə, "Pulu-Puqi və Oğrular" hekayəsini eşidək. Oğrular Pulu-Puqinin evinə girəndə bu qəhrəman onlardan gizlənir, oğrular heç nə tapmayıb ondan niyə gizləndiyini soruşanda o, utandığım üçün gizlənmişəm cavabını verir.

Bu təqdimatı Molla Nəsrəddinin məşhur “Molla və oğru” lətifəsi ilə müqayisə edin və plagiat faktı barədə özünüz nəticə çıxarın.

Onlar Qarabağın erməni məliklərinə məxsus olması barədə yalanla yanaşı, Molla Nəsrəddinin iti zəkasının Qarabağda erməni etnosu tərəfindən “doğulduğunu” göstərməyə çalışırlar.

Atalar sözlərinin üzərində dayanaq. A.Qanalanyan, “Erməni atalar sözləri” (ermənicə, Ermənistan Elmlər Akademiyası, 1960) rus dilinə tərcümə edilmiş və 1967-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən “Erməni folkloru” adı ilə nəşr edilmişdir (tiraj 100 min):

“Aşağıda otur ki, yuxarıda sənə yer versinlər”;

“Çox bil, az danış”;

“Üz verdilər, astar istədi”.

“Nə etsən qarşına çıxacaq”.

“Qızım sənə deyim, gəlinim sən bil” və s. – bütün bu atalar sözləri, onların sayı isə 233-dür, erməni nümunələri kimi təqdim olunmuşdur. **Həmin yolla rəvayətlərimiz də oğurlanıb.**

Atalar sözlərimizin birində deyildiyi kimi, “Meşə çaq-qalsız olmaz”. Bununla belə, saxtakarlıqlar gec-tez aşkarlanır, çünki atalar sözündə qeyd edildiyi kimi, “Qarğa bül-bül olmaz, tülkü aslan”.

2. Bir neçə sözdə notlarda musiqili plagiat haqqında.

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan Respublikası yaradıldıqdan sonra, artıq 1925-ci ildə İrəvanda Elm və İncəsənət İnstitutunda xüsusi şöbə yaradıldı. Onun vəzifəsinə xalq musiqisi və folklor nümunələrini toplamaq və tədqiq etmək daxil edildi.

Onların toplanması və arxivləşdirilməsi keçmiş Azərbaycan torpaqlarında aparılırdı və təbii ki, onların mənşəyi türk-azərbaycanlı olmuşdu. 1959-cu ildə nəşr edilmiş “Ensiklopedik musiqi lüğəti”nə əsasən, “müasir erməni musiqisinin atası və dahisi” Komitas tərəfindən ümumilikdə üç mindən çox mahnı lentə alınmışdı. Azərbaycan xalq musiqisinin oğurluqlarından ibarət olan Komitasın bu etnoqrafik toplusu S.Melikyan tərəfindən şərh-lərlə nəşr olunmuşdur.

Özünüküləşdirilən əsərlər arasında “Es kes tesa” adı altında “Sarı gəlin” mahnısı da olmuşdur. Bu mahnın dəfələrlə oğurlanması hallarına bu günə kimi də rast gəlik. Sonralar “SSRİ xalqlarının musiqi tarixi” (1970-ci il, 1-

ci cild) kitabında qeyd olunduğu kimi, bu kompilyasiya K.Zaxaryan tərəfindən erməni mahnısı kimi verilmişdir.

Məsələn, XIX əsrin sonlarında nəşr olunan “Uzundərə”, “Ceyranı”, “Şalaxo” Azərbaycan folklor rəqsləri erməni nümunələri elan olunmuş, 1959-cu ildə buraxılmış “Musiqili ensiklopedik lüğət”də isə “həm də Azərbaycanda geniş yayılmış erməni solo rəqsləri” kimi təqdim edilmişdir. Yaxud A.Babacanyanın “Vaqarşapat rəqsi”nin plagiat kökləri dahi Uzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” musiqili operettasına gedib çıxır.

Lakin ötən əsrin 80-ci illərində Mərkəzi Radio və Televiziyanın proqramlarından birində Babacanyan həyasızcasına bəyan etdi ki, o, “Üzeyirbəyın başqa bir gözəl operettasının köklərini Qarabağın hansısa erməni kəndlərində oxunan melodiyalarda tapıb. Bununla o, dolayısı ilə dahi Azərbaycan bəstəkarını plagiatda ittiham etməyə çalışmışdır”.

Hörmətli iştirakçılar!

Nisbətən bu yaxınlarda İrəvan Tarix Muzeyinin tarixçisi Anjela Teryanın “İrəvan-arilərin məskəni” adlı araşdırması dərc olunub (<https://verkramas.org/article/4064,27/07/2022>). **Müəllif iddia edir ki, eramızdan əvvəl V-III minilliklərdən başlayaraq, İrəvanda yaşayış məskənlərinin 4-5 mədəni təbəqəsi aşkar edilmişdir. Lakin eramızdan əvvəl hansı yaşayış məskənlərinin aşkar edildiyi sualını bir kənara qoysaq, bəllidir ki, yalnız XVI əsrin əvvəllərində burada Rəvan (Şah İsmayıl Xətainin sərkərdəsi Revanqulu xanın adına oxşar) adlı qala meydana çıxmışdır, göstərilən müəllifin psevdorəqumentlərinə diqqət yetirək.** Burada nə az, nə çox İrəvan adı əvvəl Nuxa, sonra Oronta (pers satrapı, ermənicə Ervand), daha sonra Ari tayfasının yaşayış məskəni-

nə, İrəvanın təməlini qoyduqlarına və nəhayət, Van çarlığının (Urartu) xaylara məxsusluğu göstərilir. Biz prezentasiyada bu absurdları ifşa edəcəyik.

Hörmətli dostlar!

Doğrudan da hər şey kitabdan başlayır və hər şey kitabdadır. Burada məşhur Lixtenberqin sözünü xatırlayaraq, deməli ki, “İnsanlar necədir, yazdıqları kitablar da elədir”.

Bir həqiqətdir ki, tarixə aid yalanlarla dolu müasir erməni müəlliflərinin kitabları çoxsaylı olaraq, bir-birinə istinadən, həqiqətə uyğun olmayan «faktları» tirajlayır və bununla, «ermənisayağı mənbə», yəni «dəlillər» sistemi yaratmaqdadır.

Dediklərim istər hay-erməni tərəfindən keçmişdə yazılan, istərsə də müasir müəlliflərinin əksəriyyətinə aiddir.

O ki qaldı böyük həvəslə istinad edilən qədim erməni mətnlərinə, onların əlyazmaları, orijinaları adətən tapılmır yaxud qat-qat sonrakı köçürmələr şəklində əksini tapmış olur. Bunların kökündə erməniçilik saxtəkarlığı dayanır. **Lakin məşhur Servantes demişkən, «Don bəzəyər də, ifşa edər də».**

Ənənəvi 8 ildir keçirilən konfransımızın adı «Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtəkarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir...» devizi altında keçirilir.

Hayların Milli EA-nın (Tarix institutu) dərc etdiyi son kitablardan biri V.Q.Tünyanın müəllifliyi ilə belə adlanır: “Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии” (“Azərbaycanın Armeniya tarixinə olan tarixi ehtirası (həvəsi): miflər və reallıqlar”). Burada digər bizim alimlərimizlə yanaşı, mənim də adım hallanır, özü də Azərbaycan müəllifləri xalqımızın (“kütə-

nin”) şüurunda tarixi üsullarla manipulyasiyalarda ittiham edilir.

Mənə aid olan “Erməni yadelli nağılları” kitabımdan ermənisayağı bir sitat götürərək, hay alimi yazır ki, K.İmanov “hay ermənişünaslığı mövcud konsepsiyası əsasında Avropanın gələcəyi üçün olduqca ağır nəticələr yaradır”.

İndi isə kitabımdan sitatı olduğu kimi verirəm: “J.de Malevil erməni təbliğat maşınında marksist dialektikasının üç metodunun: tarixin yenidən yazılması, erməni xalqını əsarətlə saxlayanların gizli sövdələşməsi haqqında tezis və əxlaqlı bilərəkdən hüquqla dolaşmaq salır. Bundan sonra yazmışam: “Onu da əlavə edək ki, erməniçilik həmişə özünə xas olan niyyət və məqsədləri böyük ustalıqla rəqibin ayağına yazmışdır”. Nəhayət birbaşa Malevildən sitat vermişəm: “Avropanın gələcəyi üçün olduqca ağır nəticələr riski olan erməni təbliğatının özbaşınalığının qarşısını almaq üçün bütün sağlam düşüncəli adamların ona reaksiya göstərməsi zəruridir”. Gördüyünüz kimi, Malevilin fikir və sözləri düşünülmüş şəkildə mənim adıma yazılır.

Soruşulur, kim manipulyasiya ilə məşğuldur?

Həqiqətən, mən Kamran İmanov, onlarla kitab və broşur yazan, özü də uydurmalar əsasında yox, qədim mətn və klassik mənbələrdən istifadə edərək, tarixi ehtirasımı gizlətmirəm.

Ancaq bu milli ehtirasım hay-erməni tarixinə aid deyil, on illərlə davam edən hay-erməni uydurmaları və yalanlarına qarşıdır, Azərbaycan xalqının mədəni ənənələrinin hay-ermənilər tərəfindən yaradılan özününküləşdirmə ənənəsinə qarşı çıxmaqdır.

Onu da qeyd edim ki, müasir, tanınmış, hətta erməni mənşəyi olan alimlər də öz fikirlərini açıq-aşkar dünyaya çatdırırlar.

2003-cü ildə (4-6 noyabr) Harvard, Kembric və Massaçusets universitetləri “Erməni tədqiqatların yenidən dərk edilməsi: dünən, bu gün, sabah” adlı birgə konfransda yerli, Armeniyanın tarixçi alimlərinə tutarlı cavablar vermişdilər. Belə ki, professorlar Bardakçıyan, Rassel, Rober Hüseni yazmışlar ki, “Armeniya Respublikasının ermənişünaslıq ksenofobiya və ultramillətçiliklə dolu olan və bunu hakim meylə çevrilən elm kimi özünü məhv etməyə yönəldilib”.

Robert Qriqor Syuninin cavabı isə belə olub: “Erməni alimləri millətçilik təfəkkürü bataqlığında”. Bunların səbəblərinin, tanınmış alimin qeyd etdiyi kimi, “ermənilərin qabarıq şəkildə mövcud millətçilik köklərinin olması və tarixi biliklərin uydurmalarla əvəz edilməsindən irəli gəlir...”.

“Bu xalq keçmiş və irsi ilə adətən qürur duyduğu halda, bunlar haqqında heç bir təsəvvürə malik deyildir”.

Bu sözlərə bir şey əlavə etmək çətindir.

Tünyanın kitabında isə bizim 200 illik hay-erməni oğurluqların antologiyası verildiyi halda, yalnız bir məsələdə də məni suçlayır. O da yazdıqlarıma uyğun olaraq, Armeniya xristianlığı qəbul edən dövrlərdə (eramızın 300-cü illəri), qeyd etdiyim kimi, nə Eçmiədzin var idi, nə də oradakı kilsə. Çünki erməni “Kanonlar kitab”ına əsasən, ilk erməni kilsəsi Taron oblastının Artışat kəndində, Fərat çayına axan qolu Aratsani çayının sahilində qurulmuşdur. Bir sözlə, Cənubi Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada, Anadoluda idi.

Haylar isə iddia edirlər ki, erməni kilsəsinin taci – mərkəzi İrəvan yaxınlığında Armeniyanın paytaxtı – Vaqarşapatda IV əsrdə Arazın sağ qolunda təsis edilmişdir, yəni Cənubi Qafqazda. Tarixçi Aqafangelin (V əsr) yazdığı kimi, xaçpərəstliyi qəbul proseduru çərçivəsində, çar Trdatı xaç suyuna çəkmək məqsədilə Vaqarşapatdan çıxaraq, Baqvana yola düşmüş və sonra hökmdarı “Fərat sularında” xristian etmişlər. Odur ki, biz gülə-gülə soruşmuşuq – Armeniyanın ilk kilsəsi, eləcə də patriarx mərkəzi Vaqarşapat harada yerləşirdi (Kiçik Asiyada, yoxsa Cənubi Qafqazda)? Üstəlik, xristianlığı qəbul edən əhalisi harada yaşayırdı (erməni dini kilsəsinə mənsub olan din-darlar Kiçik Asiyada idi)?

Araz suyu yaxınlıqda olduğu halda, görəsən nə üçün Trdatı Fərat sahillərinə aparmışdılar?

Erməni müəllifi bizə cavab verərək, fikirlərimizi **mif** adlandırır və qoyduğumuz sualların korrekt olmamasını və mifimizin dağıdılmasını **ölümcül truk-salto-mortale** ilə müqayisə edərək, yazır ki, bunun üçün erməni konfessiyasına aid olan elementar biliklərə malik olmaq lazımdır.

Tünyanın yazdığına görə, bu səbəbdən xaç çəkmək (vəftiz) Armeniyanın paytaxtı Vaqarşapatda deyil, mərasimin əhəmiyyətinə görə Aştişatda yerləşən ilk kilsə – erməni kilsələrin anası olan yerdə keçirilib. Bir sözlə, müqəddəs yerə olan ehtiram addımı olduğuna görə. Müəllif yazır ki, bundan sonra Maarifçi Qriqori Ayrarat vilayətində kilsə təsis edərək, az sonra Eçmiədzin kafedral kilsəsi də burada tikilib.

Tünyanın fikrinə əsasən, bizim səhvimiz müqəddəs yerin əhəmiyyətinin və ona olan ehtiramın anlamamasından əmələ gəlir. Misal kimi qeyd edir ki, Taronda və Fərat

suyu ilə xaç çəkmə proseduru bir növ Azərbaycan müsəlmanlarının yerli müqəddəs ocaqlarına getməsi əvəzinə Məkkəyə, həcc ziyarətinə getməsinə bənzəyir. Dediklərimizi salto=mortale tryukuna bənzətdiyinə görə, salto-mortale termininin etimologiyasına gəlməliyik və deməliyik ki, bu italyan sözüdür, salto = tullanmaq və mortale = ölümcül sözlərindən əmələ gəlir.

Qeyd edək ki, salto-mortale sözün əsl mənasında həyat üçün təhlükəli bir tryuktur, o cümlədən çox riskli bir addım, riskli tədbirin həyata keçirilməsi deməkdir. Bununla yanaşı, zarafat mənasında həmin söz – yüksəklikdən aşmaq, böyük hündürlükdən yıxılmaq, "salto-mortale etmək" deməkdir.

Odur ki, bizi ifşa edərkən, özü hündürlükdən yıxılır.

Üstəlik, çox güman ki, erməni alimi həccin mahiyyətini anlamayaraq, yəni zəvvarların müsəlman olaraq həcc ziyarətinə getməsinə dərk etmədən xristian olmaq üçün prosedurun zəruri mərhələsi – xaç suyuna çəkmək mərasimi ilə qarışdırır.

Bir erməni, daha doğrusu "erməniləşdirilmiş" atalar sözü mövcuddur: "Qüdsü ziyarət edən hər kəs hacı deyil" ("Erməni folkloru", 1967). Onun plagiat mahiyyəti Azərbaycan atalar sözündən asanlıqla görünür: "Məkkəyə gədən hər kəs hacı deyil".

Həmin absurd "dəlil" vasitəsilə Vaqarşapatın coğrafi yerləşməsi olan Kiçik Asiyanın Taron vilayətində deyil, zorla Cənubi Qafqazdakı əraziyə gətirilir və bununla Qafqazda erməni izi "təsdiqlənir". **Bir sözlə, məntiqi cavab vermək, folklor nümunəsinin oğurluğu deyil.**

«Персидские документы Матенадарана» (Изд. АН Арм. ССР, Ер., 1959 и 1968 гг.) kitablarının tərtibatçısı və tərcüməçisi olan erməni alimi A.D.Papazyana və

kitablardakı fərman və kupçilərə müraciət etsək, maraqlı nəticələr əldə etmiş oluruq. Həmin erməni müəllifinin tərcümədəki saxtakarlıqlarını, onun şərhlərdə olan uydurmalarını və bununla, alban-qafqaz icmasının hay-erməni icması ilə əvəz edilməsini, mətnin orijinalda olmayan sözlərini və söz birləşmələrini, mənə dəyişmələrini, adların və coğrafi məkanların dəyişməsini bir kənara qoyaraq, Eçmiədzindəki xristian kilsəsinin əmələ gəlməsini müəyyən edə bilərik.

Öncə qeyd edək ki, ermənilər həmişə Gəncəsər və Tatev monastirlərini müvafiq olaraq “Qarabağda (Ərsak) və Zəngəzurda (Siunik) erməni mədəniyyətinin mərkəzləri” kimi təqdim etməyə cəhd göstərmiş və göstərməkdə davam edirlər. Lakin tarixi sənədlər onların Alban mənşəli olmasına heç bir şübhə yeri qoymur.

Matenadaran sənədlərindən bəlli olur ki, hay-ermənilərin buradakı ərazilərə XV-XIV əsrlərə qədər heç bir əmlak şəklində olan hüquqları mövcud deyildir.

Bundan savayı, qeyd etmək vacibdir ki, sənəddə məhz Alban xristian ruhaniləri “xristianların nümayəndəsi” adlandırılır. Lakin bu sənəd təsvir olunarkən, yuxarıda göstərilən Papazyan burada da saxtakarlığa yol verərək, “erməni ruhaniləri” ifadəsini işlədir və bununla da Alban kilsəsinin iyerarxiya quruluşunun daxili prosesini “erməniləşdirməyə” cəhd göstərilir, son nəticədə isə Azərbaycan tarixi bu ərazilərdə heç vaxt mövcud olmamış Ermənistanın tarixi kimi qələmə verilir. Daha erkən zamanlara qayıdaraq, qeyd etməliyik ki, Urartu çivi yazıları mətnlərində Sakasena və Sisakan əraziləri İşkuquulu torpaqları adlanır, yəni Sakaları assiriyalılar adlandığı İşkuz termininin də-

yişməsidir, bir sözlə, skif-saka qəbilə birləşmələrindən söhbət açılır.

Bir vacib məqam da ondan ibarətdir ki, Urartu çarlarının yazılarında rast gələn Axuriani şəhərinin adının erməni dilinin toponimi onomastikasına aidiyyəti yoxdur. Bugünkü Ermənistanda Axuryan çayının adı türkçə «Arpa-çay» deməkdir və yunan müəllifi Ksenofon (e.ə. V-IV ə.) bu çayın adını Arpa-su şəklində verərək, onun Skiflərin torpağında yerləşdiyindən bəhs edir (Naxçıvan Arpaçayı ilə qarışıq salınmamalıdır). Skiflərin ölkəsində yerləşən bu çayın qədim yunan dilində əksini tapan türk mənşəli adı vacib tarixi sübutdur və bizim heç bir yerdən gəlmə olmadığını göstərir, digər tərəfdən isə müasir Armeniyanın qədim türk torpaqlarında yarandığını bir daha təsdiq edir.

Bununla yanaşı, gətirilən tarixi faktlar bu ərazidə yaşayan sakalardan sonrakı dövrlərdə türk və alban tayfalarının mövcudluğu ilə əvəz edilməsi təsadüfi deyil – yeni tayfalar sakaların xələfləridir, bir sözlə, sakaların turanlı, prototürk mənşəyinə dəlalət edir.

Nəhayət, tarixi sənədlərdən aydın olur ki, Eçmiədzinin yaranma coğrafi məkan öncə Uçkilsə adlanırdı və bu coğrafi adın türk mənşəli olması, onun etimologiyası heç bir şübhə yaratmır.

Eçmiədzin isə hay-erməni katolikosunun gələcək iqamətgahı kimi həmin torpaqlara Qaraqoyunlu sultan Cahan-şahın xeyir-duası ilə yalnız 1441-ci ildə yerləşdirilib.

O da məlum olur ki, Cahan-şah gələcək Matenadaranın da banisi olub. Onun hökmdarlıq vaxtında sənədlərin qorunması məqsədilə bina tikilərək, şahın yaxınları

buna Metindere, yəni mətnlərin qoruğu (dərə – qoruyan yer) adlandırmışlar.

Dediklərimizi erməni patriarxı Simon Erenvatski (XVIII əsr) təsdiqləyir. Onun yazılarına əsasən, Eçmiədzin Cahan-şahın əmri ilə təsis edilib. Bundan savayı, o, etirafında qeyd edir ki, əmlak məxsusluğu ilə bağlı həmin əraziyə aid heç bir erməni sənədi yox idi.

Bəs hayların **orijinal sayılan** qədim mətnləri haradadır?

Dünyanın ən zəngin arxivlərindən biri sayılan Sankt-Peterburq arxivində qədim erməni müəlliflərinin manuskriptlərinin tapılması müşkül bir işdir. 2003-cü ildə Sankt-Peterburqun 300 illiyinə həsr olunmuş «Сокровища академических собраний Санкт-Петербурга» kitabı çərçivəsindən çıxmışdı və kitabın tərtibatçı kollektivinin rəhbəri, milliyətçə erməni olan prof. Yuriy Petrosyanın yazdığı kimi, minlərlə nüsxədə qorunub saxlanan erməni əlyazmaları çərçivəsində bir dənə də orijinal yoxdur, əksəriyyəti, 80%-ə qədər XVII-XVIII əsrlərə aid köçürmələrdir, bir neçəsi XIV-XV əsrlərdə köçürülənlərdir və bəlkə də onlardan birini XII əsrə aid etmək mümkündür. Erməni aliminin digər etirafına əsasən, bu arxivdə VII-XI əsrlərə aid olan türk orijinallarının sayı isə minlərlədir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Armeniya keçmişi ilə yaşamaqdan savayı miflər dünyasında yaşayır. Bu mifologiya “böyük torpaqlar” stereotipini və qonşulara qarşı ərazi iddialarını bir-birinə bağlayır, məhz bu mifologiya qonşuların mədəni irsinin mənimsənilməsinə “təbiilik” məqsədi güdür, hətta “legitimlik” gətirməyə yönəlir. Nəhayət, məhz bu mifologiya erməni siyasətçilərinin, dövlət xadimlərinin, alimlərinin, hətta kütlənin dünyagörüşünü və əxlaqını müəyyən edir.

Erməni miflərini saymaqla qurtarmaz. Onların hamısı məqsəd quruluşuna və praktiki təyinatına görə birləşərək, **siyasi mifologiya** kateqoriyasına aid olunur və erməni etnik aləminin mənzərəsinin bir hissəsinə çevrilir.

Bir neçə müasir politoloqların, o cümlədən S.B.Lur-yenin araşdırmalarına əsasən, digər xalqlardan fərqli olaraq, erməni siyasi düşüncəsinin xüsusiyyəti geosiyasi xarakter daşıyaraq, ermənilərin yaşadığı yerlər əsasında müəyyən coğrafi xəritə qurmaq və yaşadığı yerləri özləri üçün növbəti “Armeniya” adlandırmaqdan ibarətdir.

Lakin erməniçilik mifomaniyası bununla bitmir. Erməniçiliyin sifarişi ilə muzzdlu xarici müəlliflər tərəfindən yazılan çoxlu sayda “əsərlər” riyakarlığa əsaslanaraq, tarixi saxtalaşdırmağa yol açır, dərc olunan kitab və məqalələrə çevrilərək, dünyaya yalan toxumu səpir, beynəlxalq ictimai rəyi çaşdıraraq, uydurmaları qəbul etmək qarşısında qoyur. Çünki bəllidir ki, “bəziləri qəsdən yalan səpir, digərləri isə aldanaraq yalan yayır”.

Hay miflərin miqyası o dərəcədədir ki, Armeniyanın Baş naziri N.Paşinyan bu yaxınlarda Gümrü şəhərində partiya soydaşları qarşısında aşağıdakı etiraf ilə çıxış edib: “Tarixi Armeniyadan real Armeniyaya keçməliyik, əks halda real Armeniya tarixi Armeniyaya çevrilə bilər”.

Aprelin 10-da Paşinyan parlamentdə çıxış edərək, qonşularla münasibətdə Armeniyanın keçmişini yenidən dərk etmək çağırışı edib və qeyd etdiyinə əsasən, “tarixi Armeniya” və “real Armeniya” bir-biri ilə ziddiyyətdə olduğuna görə, təhlükələr yaradır. Onun sözlərinə əsasən, dünyaya Van çarlığının mövqeyindən yox, bugünkü Armeniya dövlətinin mövqeyindən baxılmalıdır, əks halda dövlətçiliyimizin qurulmasına zərər gətiriləcək.

Bir sözlə, mifləri unutmaq lazımdır. Zənnimcə, yaxşı olardı həmin etiraf eşidilib, Armeniya Konstitusiyasından Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarına aid bəndlər, saxta “erməni genosidi” anlayışı götürülsün, “Armeniyanın Milli Təhlükəsizliyinin yeni Strategiyası”ndan saxta tarix dərsliyinə bənzər, uydurulmuş faktlar çıxarılsın. Nəhayət, 20 ildən artıq səslənən tanınmış qərb armenoloqların, xüsusən ABŞ-ın məşhur universitetlərinin professorları olan erməni mənşəli alimlərin fikirləri nəzərə alınсын. Belə ki, Miçiqaq və Çikaqo universitetlərinin tanınmış alimi Ronalq Qriqor Süni “Ararata baxış: Armeniya yeni tarixdə” adlı tədqiqatında söylədiyi fikirləri eşidilsin: “Ermənilər – xüsusi xalqdır, əvvəla, ona görə ki, onlar digər millətin işərisində yaşayan millətdir və, ikincisi, bu xalq adətən heç bir təsəvvürü olmayan irsi ilə fəxr edir”.

Hörmətli dostlar!

Kapitulyasiya aktını imzalayan Armeniya rəhbərləri və Qarabağdan qovulmuş separatçı qalıqları hal-hazırda ağa axtarışındadır, “gah nala vurur, gah mıxa”. Cənubi Qafqazda əmin-amanlığa aparan yol – sülh sazişidir. Bu bir həqiqətdir. Buna aparan yol riyaziyyatda düz xətt ən qısa yol olduğu kimi, sülh sazişi də əmin-amanlığa gedən ən əlverişli həmin qısa yoldur. Lakin Armeniya rəhbərliyi sərbəst siyasət yürütmək qabiliyyətinə malik olmadığı üçün xarici qüvvələrin təsiri ilə, onların dediklərini həyata keçirir. Ancaq bu Cənubi Qafqazda sabitliyin möhkəmlənməsinə, sülhün bərpa edilməsinə zərbədir. Elə üçtərəfli ABŞ – Avropa Birliyi – Armeniyanın bu yaxınlarda keçirilən danışıqları Cənubi Qafqazın əsas aktoru, söz sahibi olan Azərbaycansız çətin ki, müsbət bəhrələr versin. Əksinə, Armeniyanı silahlandırmaqla, əlavə vəsait vasitəsilə

dəstək verməklə, bu regionda yeni münaqişələr yaratmağına yol açır.

Bir sözlə, siyasi İrəvan revanşist düşüncəsindən əl çəkməlidir, bizim təklif etdiyimiz sülhü dəyərləndirməlidir, qərb dəstəkçiləri və havadarları isə regiona gərginliyin yaranmasında səbəb olmamalıdır. Odur ki, 18 mart 2023-cü ildə dövlət başçımız İlham Əliyevin müraciətindəki fikirləri xatırladıram: **“Ermənistanın 29 min kv.km ərazidə rahat yaşaması üçün bir şərt var – bizim şərtlərimizi qəbul etməlidir”**.

Hörmətli həmkarlar!

Xalqımız yeni dövr qarşısındadır. Giriş sözümlü cənab Prezident İlham Əliyevin 10 yanvar 2024-cü il yerli televiziya kanallarına müsahibədə verdiyi sözlərlə bitirmək istəyirəm.

“...Yeni dövrün yeni hədəfləri olmalıdır. Biz yeni dövrə köhnə hədəflərlə gedə bilmərik, çünki o hədəflər artıq əldə edildi və indi bəzi ölkələr var ki, öz tarixi keçmişini, tarixi uğurları illər boyunca, onilliklər ərzində istismar edirlər...”.

Bu yeni dövrdə dövlət başçımızın tapşırıqlarını yerinə yetirməkdə hamıya uğurlar arzulayıram.

Təşəkkür edirəm.

Qərbi Azərbaycan torpaqları nədən bəhs edir və DNT-analiz

I. Giriş əvəzinə

Qərbi Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Qars torpaqlarına iddialı olan və onları Şərqi Armeniya adlandıran hay-ermənilər bu torpaqlarda özlərinin “qədim” vaxtlardan məskunlaşması mifini “inkişaf etdirməyə” davam edirlər. Və bu, bir çox tədqiqatçıların bu saxtalaşdırmanın mahiyyətini inandırıcı şəkildə sübut etməsinə baxmayaraq baş verir. Hesab edirik ki, tarixçilərimizin səyi ilə qədim mətnlərə və klassik mənbələrə mötəbər istinadlar vasitəsilə bu mifin dağıdılmasına nail olmaq vacibdir

Biz həmin mif üzərində, həm də erməni etnosunun hələ formalaşmadığı dövrdən, məhz güclü Urartu dövlətinin mövcud olduğu dövrdən başlayaraq dayanacağıq.

Alarodların dili kimi də adlandırılan Urartu dilinin hurrilərin (İncildə horeylərin) dilinə və qədim Xetlərin (Xatların) dilinə çox yaxın olan aqlütinativ (iltisqi) tipli dil olduğu və hay-ermənilərin Hind-Avropa tipli dili ilə heç bir əlaqəsinin olmadığı indi hamılıqla qəbul edilmiş bir fakt-dır.

Ermənistanın akademik dairələrinin son araşdırmaların nümunəsində o dövrün etnosiyasi vəziyyətini necə şərh etdiklərinə nəzər salaq.

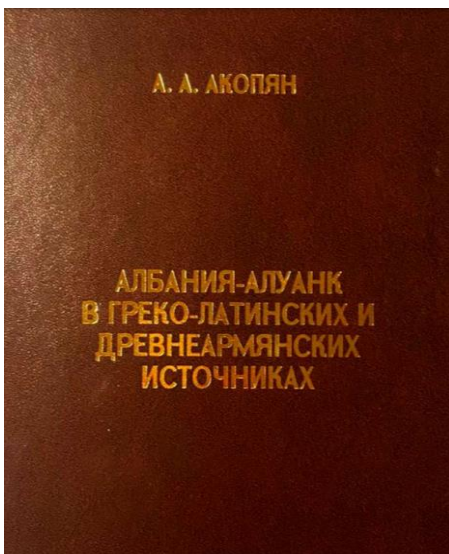
Qarşımızda Ermənistan Milli Elmlər Akademiyası Şərqsünaslıq İnstitutunun şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru Aleksan A.Akopyanın “Albaniya-Aluank yunan-latın və qədim erməni qaynaqlarında” əsəri, ikinci, yenidən işlənmiş nəşri vardır («Изд-

во «Гитунюн» НАН РА, Ер., 2022 г.).

Sözügedən müəllif “alban dünyagörüşü”nün üç tərəfini əsaslandırır. İlk ikisini bir kənara qoyaraq, üçüncünü vurğulayacağıq. Müəllifə uyğun olaraq, birincinin anlayışı bir sıra epizodlarda “alban” və “erməni” anlayışlarının arasındakı ziddiyyətləri ucaltmaq xatirinə”. Şübhəsiz ki, biz bu qiymətləndirmə ilə razıyıq.

Lakin A.Akopyanda Albaniyada albanların deyil, Albaniya ermənilərinin “alban dünyagörüşü”ndən danışılır, bu isə bizim fikrimizcə, absurddur, cəfəngiyatdır.

Müəllif ermənilərin “alban dünyagörüşü”nə “sübut” kimi Kalankatukskinin (M.Dasxurantsi) Albaniyada alban xristianlığının erməni xristianlığı ilə müqayisədə daha erkən başlaması haqqında məlumatını, yalnız Albaniyanın apostol taxt-tacına malik olması iddiasını tənqid edir,

M.Dasxurantsi isə mənbələri təhrif etməkdə və qanunsuz əlavələr daxil edilməsində ittiham olunur.

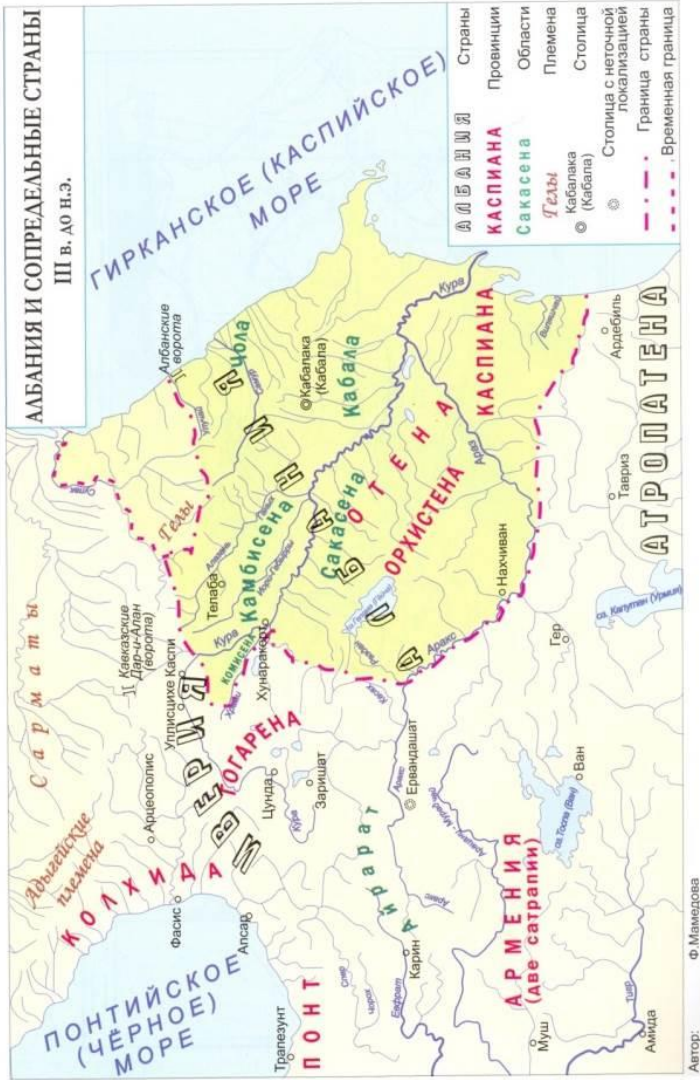
Bura həm də alban Sahak Sevanın erməni çarı Smbat Baqratuniyə qarşı apardığı mübarizə haqqında M.Dasxurantsinin məlumatı, nəhayət, “Albaniya tarixi”nin özünün yazılması da daxildir, belə ki, A.Akopyana görə, qədim alban müəllifinin “Ermənistan və ermənilərin tarixi”-ni yazan Movses Xorenatsiyə bənzəməsinə can atmasıdır”.

Müəllif qeyd edir ki, M.Kalankatukskidə (M.Dasxurantsi) albanların mənşəyi göstərilir və “şimal ölkələrində yaşayanlar ketureanların soydaşlarıdır və albanlar oradan [törəmişlər]” ifadəsinə aşağıdakı şərh verilir [səh.238]. ...“Roma İppolitinin şəcərəsi”nə əsaslanan Pilon Tirakatsiyə görə, “ermənilər Yafətin nəvəsi Torqom (İpolitdə Toqarma) ilə bağlıdır. Kürün sağ sahilində yerləşən erməni əhalisinin “alban dünyagörüşünün” inkişaf dərəcəsini (hətta artıq “özünü dərkətməni”, ən azından hakim təbəqələrdən olan bəzi qruplar üçün) müəyyən etmək üçün qeyd etmək çox vacibdir ki, Movses Dasxurantsi “albanları” Yafətin başqa bir nəvəsi Kitiyə aid edir (“Albaniya tarixi”ndə – Ketur). Bu əcdad namizədinin seçilməsinin səbəbi, görünür, onun haqqında olan ifadədə “şimal ölkələri”-nin qeyd olunmasıdır.

Ola bilsin ki, “Albaniya tarixi”nin müəllifinin əlində olan Pilon Tirakatsinin “Salnamə”sinin əlyazmasında “Ketureylər” oxunuşunun olması da müəyyən rol oynamışdır. Sonuncunun ən mühüm mənbələrindən biri olan Movses Xorenatsi İbrahim peyğəmbərin (Avraam) arvadı Ketturadan olan oğullarının (yəni, Xristian şəcərə ənənəsinə görə, parfiyalıların əcdadları olan “Ketureylər”) “şərqə” köçdükləri barədə İncil məlumat verir (Xorenatsi, II, 68, s.

203)... Dasxurantsi bir neçə dəfə ölkəsini “şimal-şərq” adlandırır.

İncil əcdadının namizədliyinin o qədər də uğurlu seçim olmadığını görmək çətin deyil, belə ki, Kitiy- Kiprililərin və bəzi şimal adaları sakinlərinin ənənəvi əcdadıdır. **Və bu fakt çox vacibdir, belə ki, o, Albaniyanın erməni hakim dairələrinin ermənilərin –“albanların” ayrıca xalq kimi çevrilərək, təqdim etmək meylinin nə qədər ciddi düşünülmüş olduğunu (müasir elmi anlamında əsaslandırıldığını) göstərir”** (seçmə bizimdir).

Mənbə: prof. Fəridə Məmmədovanın xəritələrindən

Urartu e.ə. IX-VI ə.

The Kingdom of Urartu, 9th-6th Centuries B.C.

Mənbə: <https://az.wikipedia.org/wiki/Urartu#/media/File:13-Urartu-9-6mta.gif>

Biz A.Akopyandan belə uzun sitatı təsadüfən təqdim etmirik. Müəllif A.Akopyan ermənilər üçün sübutedicilə bəzə kimi onların “alban dünyagörüşü” və hətta “alban özü-nüdərkilə” ifadəsini işlədir. Qeyd etdiyimiz tiradanın məntiq-sizliyinə və onun nəticəsi olan **Albaniyanın erməni hakim dairələrinin, müəllifə əsasən, ermənilərin albanlara çevrilməsi və ayrıca bir xalq olması** ideyasına haqq qazandırmasına baxmayaraq, yuxarıdakı sitatın siyasi və tarixi-konfessional tərəfləri üzərində dayanaq. Bu sitat müəllifin tədqiqatının yönəldildiyi son siyasi məqsəd nöqtəy-nəzərindən nəzərə alınmalıdır.

A.Akopyanın təcəssüm etdirdiyi siyasi sifariş mahiyət etibarilə oxucunu Albaniyanın qədim əyalətləri olan Artsax və Utikdə alban etnosunun olmadığına inandırmaq və onu guya qədimdən burada yaşayan hay-ermənilərlə əvəz etməkdən ibarətdir. A.Akopyana görə, eramızdan əvvəl IV əsr – eramızın X əsrinə aid mənbələrdə “Albaniya” və “albanlar” terminlərinin semantik təhlililə də buna xidmət edir. Burada müəllif göstərməyə çalışır ki, “müəyyən siyasi və inzibati dəyişikliklər nəticəsində bu terminlərin etnik məzmunu bir neçə təkamül mərhələsinə məruz qalmışdır”.

Manipulyativ yanaşma müəllifin Artsax və Utikin əvvəlcə Albaniyanın tərkibinə daxil olmadığı, Armeniyanın şimal-şərq hissəsi olduğu, qədim mənbələrin isə Albaniya altında Kürün yalnız sol sahilini təqdim etdiyi barədə aprior iddiası ilə başlayır. 428-ci ildə Sasanilər tərəfindən Arşakidlər çarlığı ləğv edildikdən sonra “Kürün sağ sahilində yerləşən Artsax və Utik erməni vilayətləri Albaniyanın tərkibinə daxil edildi və o vaxtdan “Albaniya adı” Kürün erməni sağ sahilinə də keçir və bu səbəbdən, müəllifin fikrincə, “V əsrin sonlarına doğru erməni kilsəsi və tari-

xi ənənələrində “Albaniya” termininin yeni mənası meydana çıxır”.

Belə çıxır ki, “Armeniyanın qalan hissəsindən inzi-bati və kilsə-yurisdiksiya sərhədləri ilə ayrılmış Utik və Artsaxın erməni əhalisi özünü Alban marzpanlığının nəin-ki tam tərkib hissəsi, eləcə də onun əsas sahibi kimi hiss etməyə başladı”. “Albaniya ölkəsi onun üçün “özünün” və “doğma” ölkəsi oldu.

Müəllifin qeyd etdiyi kimi, “Utik və Artsax əhalisi öz knyazlarını və kilsəsini (“alban” kimi) mərkəzi Armeniya-nın müvafiq qurumlarına (“erməni” kimi) qarşı qoyur, “sağ sahil Albaniyasının knyazları erməni çarlarının – Baqra-tidlərin birləşdirici siyasətinə qarşı” inadla mübarizə apar-ırdılar və “Alban kilsəsi erməni katolikosuna ənənəvi ta-beçilikdən çıxmağa çalışırdı”. Bu da etnik hay-ermənilər arasında alban dünyagörüşünün təzahürüdür.

Daha sonra A.Akopyan yazır ki, “Alban dünyagörü-şü X əsrdə tarixçi Movses Dasxurantsidə [Kalankatukski] daha parlaq şəkildə müşahidə olunur... Bu dövrdə “Albaniya tarixi”nin müəllifi... hətta hər cür mümkün səhv-lərə yol verərək, Albaniya tarixini Armeniyadan ayırı, öz xalqı olan bir ölkənin tarixi kimi təqdim etməyə çalışır ki, Utik və Artsaxın dünyəvi və mənəvi hökmdarlarının öz öl-kəsində Baqratid çarları və erməni katolikosları “Armeni-ya ölkəsində” hökmranlıq etdikləri kimi, çarlıq və patriar-xal səviyyədə məhdudiyətsiz hökmranlıq etməsini əsas-landırırın”.

Biz qəsdən erməni müəllifin “arqumentlərini” sitat şəkildə təqdim edirik ki, hay-ermənilərin “möcüzəvi” şəkildə etnik albanlara çevrilməsi ilə bağlı irəli sürülən ab-surd mülahizələri şərh etməyə ehtiyac olmasın.

Xüsusi qeyd edirik ki, bu absurdu söyləyərkən A.Akopyan bilərəkdən hay-ermənilərin və albanların erməni-qriqorian məzhəbindən danışmır.

Məhz konfessional planda birlik müəllifə fantaziyalar üçün əl-qol açmağa imkan verir. Ancaq onu qeyd edək ki, albanlar yalnız müəyyən tarixi mərhələlərdə erməni-qriqoryan məzhəbinə bağlı olmuşlar və müəyyən dövrlərdə xalkidonçuluğa (ortodoks) meyl etmişlər. Hay-ermənilərlə erməni-qriqoryan konfessional yaxınlığının qorunub saxlanması erməni kilsəsi tərəfindən alban kilsə xadimlərinin daimi narahatçılığı və dini işlərinə birbaşa müdaxiləsi mövzusu idi və son nəticədə kilsələrarası çəkişmələr Alban dövlətçiliyinin süqutuna gətirən səbəblərdən biri idi.

Göstərilən dövr, daha doğrusu, “Albaniya tarixi”nin son hissəsinin yazıldığı vaxtlarda Albaniyada xalkidonçuluqla bağlı kilsə böhranı dövrü idi və üstəlik, Albaniyada həm konfessional baxımdan ikiqütblülük, həm də dünyəvi-inzibati planda çoxqütblülük hökm sürürdü.

Böhran Alban xalkidon katalikoslarını tanımayan və Alban hökmdarlarına və kilsəsinə mənsub olan dindarlara “həqiqi yola”, yəni erməni-qriqorian məzhəbinə qayıtmaq üçün Armeniya katolikosluğunun daimi təzyiqi ilə daha da kəskinləşirdi.

Nəticədə, Albaniyanın yüz illər əvvəl, “Albaniya tarixi” yazılmazdan öncə, daha sonra Kür boyunca köhnə bölgü xətti – persiya inzibati islahatına görə, birləşmiş iki ilkin komponenti 950-960-cı illərdə ümumi kilsə strukturunun – bu ərazinin birlik amilinin dağılması səbəbindən geriyə dönməz qırılmasına gətirib çıxardı.

Kürün sol sahili (Şimali Albaniya) xalkidonçuluğa çevrildi, sağ sahili isə kilsə böhranı keçirirdi. Kü-

rün sol sahilində öz xalkidonçu çarı var idi; Albaniyanın Böyük Knyazı sağ sahilin çarı oldu.

Ümumi identikliyin itirilməsi siyasi identikliyin itirilməsinə və iki Alban çarlığının yox olmasına gətirib çıxarır” (bax: “Qafqaz Albaniyası, onun sakinləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlər”, Bakı, 2021).

Tarixi məlumatlara görə, Ereti/Şəki/Sak çarlığı – Şimali Albaniya (hökmdarlar: Hamam, Artnersex, İşxanik) XI əsrin əvvəllərində Sanariya (Kaxeti) tərəfindən ələ keçirilmiş və nəticədə Gürcü çarlığının tərkibinə daxil olmuşdur.

Kürün cənubundakı Alban çarlığına gəlincə, o da təxminən eyni illərdə, lakin başqa şəraitdə yox olmuşdur. O dövrdə baş verənlərin təsvirini həmin dövrün müasiri Stepannos Asolik belə təsvir edir: “O dövrdə, knyaz Parisos dövrünün 452-ci (1003-1004) ilində... Senekərim və Qriqora qədər əbədləşdirilənlər tamamilə məhv olur, torpaqları isə mübahisələndirilərək Armeniya çarı Qaqik (müvəqqəti olaraq, red.) və Gəncə əmiri Fətlun arasında bölünür”.

Və yekunda qeyd edirəm ki, yazılan “Albaniya tarixi”nin müəllifliyi ilə bağlı daha bir maraqlı faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

A.Akopyan göstərilən müəllifliyi birmənalı olaraq M.Dasxurantsinin adı ilə bağlayır və M.Kalankatukski ilə əlaqələndirmir. Beləki, girişdə (səh.5) mənbələr arasında Kalankatukskinin adı çəkilmir, yalnız Dasxurantsi göstərilib, kitabın “qədim müəlliflərin, anonim mənbələrin, tədqiqatçıların siyahısı”nın olduğu sonluqda (s.301) “Kalankatuitsi” göstərilərkən, Movses Dasxurantsi göstərişi işlənir və yalnız “coğrafi və etnik adlar göstəricisi”ndə” Kalan-

kaytuşk, Kalankatuk, yəni coğrafi ad vardır (Halbuki daha öncə yazılan əsərlərdə Kalankatukski soyadı işlənilir).

Elmi dairələrdə belə qəbul edilir ki, “Albaniya tarixi”-nin son fəsilləri çox güman ki, M.Dasxurantsi tərəfindən yazılmışdır (yazılaraq əlavə olunmuşdur), lakin Qafqaz Albaniyasının erkən dövründən bəhs edən ilkin fəsillər M.Kalankatukskiyə aiddir, xüsusən də onun Qavar Utidəki Kalankatuk kəndinə – “mənim [gəldiyim] yer”ə – birbaşa istinadını nəzərə alsaq.

Ola bilsin ki, Kalankatuk adının xaric edilməsi Kalankatuk = Kalan + katuk coğrafi anlayışının qədim türk etimologiyasına malik olması ilə əlaqədardır və qədim türk lüğətinə görə isə “kalan” – “kəlan, böyük, əhəmiyyətli, iri”, “katuk” isə ətrafı torpaqdan olan bənd ilə möhkəmləndirilmiş yaşayış məntəqəsi” mənasını verir.

Müəllifin “Albaniyanın qondarma erməni əhalisinin alban dünyagörüşü”nə verdiyi qiyməti barədə deməyə bilmərəm, hansı ki, “...heç bir şəkildə ona öz “ölkəsinin” tarixini Akopyana görə ümüerməni tarixinin tərkib hissəsi kimi təqdim etməyə mane olmamışdır”. Sitat gətirək. Erməni alimi yazır ki, “Movses Dasxurantsi erməni vətənpərvərliyini açıq şəkildə nümayiş etdirilir. O, ermənilərin farslara və ərəblərə qarşı mübarizəsindən həvəslə danışır. Fəsil II, 2-də “Albaniyanın tarixi”nin müəllifi Elişədən götürərək, 450-451-ci illərdə ermənilərin Sasanilərə qarşı üsyanından yüksək şəkildə danışır. Üçüncü kitabın bir sıra fəsillərində erməni əhalisinin və şahzadələrinin ərəb işğalçılara müqavimətinin bəzi epizodlarından bəhs edilir. Dasxurantsi erməni qəhrəmanlarını və şəhidlərini mədh edir, onların ölümlərinə yas tutur. Onun erməni azadlıq hərəkatlarının satqınlarına – Mehruzhan Artsruni və Va-

sak Syuniyə (fəs. I, 13; II, 2) qınayıcı münasibəti də bir-mənəli şəkildə aydın göstərilir”.

Bundan əlavə, A.Akopyanın yazdığı kimi, “Movses Dasxurantsi vurğulayır ki, Albaniya ölkəsinin ilk hökmdarı və onun nəslindən olan nüfuzlu araşahik knyazları öz mənşəyini ermənilərin patriarxi Haykdan götürürlər”, və həmçinin “alban və erməni katolikosluqlarının bərabərliyini göstərmək istəyinə baxmayaraq, Movses Dasxurantsi erməni kilsəsinin müqəddəslərinin – Apostol Thaddeusun və xüsusilə Nurlandırıcı Qriqorinin səmimi pərəstişkarıdır”.

Göstərilən müəllifin fikrincə, “Albaniya tarixi” əsərində qədim müəllif bu və ya digər şəkildə Alban tarixini ümumerməni tarixinin bir hissəsi kimi təqdim etməyə çalışır.

Biz araşdırmalarımızda dəfələrlə qeyd etmişik ki, “Erməni” mənşəyi haqqında qəsdən vurğulanan, “bizim erməni ölkəmiz” və ya “bizim erməni xalqımız” şəklində tənqəd gətirən dərəcədə qeydlərlə və ifadələrlə alban xalqının tarixinin müxtəlif dövrlərindən bəhs edən və müxtəlif dövrlərdə yaşayan M.Kalankatukski və K.Gəncinski kimi alban salnaməçilərini oxuyarkən, tez-tez rast gəlirik. Alban salnaməçilərinin əsərlərində alban özünüdərkini bariz şəkildə olması barədə bir sıra tədqiqatçıların və ilk növbədə prof. F.Məmmədovanın fikirləri ilə razılaşmamaq çətindir. Eyni zamanda, özünü erməni başlanğıcı ilə eyniləşdirmək və bunun səbəbini alban əhalisinin qriqorianlaşması, o cümlədən kilsə həyatında qədim erməni dilinin istifadəsinin nəticəsi kimi göstərmək və s. vacib olsa da kifayət edici arqument deyil. Mütəxəssislərin bu fikirləri ilə də razılaşmamaq olmaz ki, alban müəlliflərinin əsərlərində təqdim olunan belə mülahizələr sonradan edilmiş çir-

kin məqsədlər güdən əlavələr, yenidən işlənmələr və təhriflərin nəticəsidir və bunlar mətnlərdəki ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlar səbəbindən də aşkar görünür.

Bu cür “yenidən işlənmələr”lər, məsələn, K.Gəncinskinin mətnində Albaniya maarifçiləri haqqında yazaraq, “qohum və vahid inanclı xalq kimi” təsvir edilməsi və alban knyazlarının əksəriyyətinin erməni dilini bilmələri bərdə fikirlər təhlil edilərkən də tamamilə haqlı olaraq nəzərə çarpır. Ya da M.Kalankatukskinin "...Aranın hayk tayfasından olan çarları, hansılar ki, Parfiyalı Vaqarşak tərəfindən o bölgələrin hakimi təyin edilmişdir..." fikri ilə albanların ermənilərdən (haykanlardan) fərqli olan Yafətin başqa qolundan törəmişlər fikri müqayisə edilərkən, yəni Aran Hayk və digərlərinə aid edilə bilməz (lakin bu, başqa bir müzakirə mövzudur).

Bütün bunlarla birlikdə, biz tamamilə əminik ki, alban müəllifləri özlərini erməni birliyi ilə identifikasiya edərkən yanılmırlar, üstəlik, bunu etməyə haqları da vardır, ona görə ki, bunun altında heç cür etnik anlayış yox, ilk öncə coğrafi, eləcə də daha sonra konfessional başlanğıc nəzərdə tuturlar. Müqəddəs Qriqori Luzaroviçin gətirdiyi ideya və inanclar "Arminiya" adlı coğrafi ərazidə qəbul edildikdən sonra erməni redaksiyasında xristianlığın bütün sonrakı tarixi ərzində parfiyalı Suren Pəhləvin nəslindən olan Maarifçinin dini baxışlarını qəbul edənlərin hamısı üçün tarixi, milli və coğrafi eynilik və identiklik mənbəyi olmuşdur. Və bu xristian baxışlarının daşıyıcıları olan hər kəs ətrafındakılardan seçilərək, "ermənilər" adlanmağa başladılar. Sonralar onların sırasına nəinki etnik mənşəyinə görə tək-cə xaylar, eləcə də konfessional və coğrafi mənsubiyyətinə görə bu cür adlanan və adlandırılanla bilən və ümumi coğrafi arealda yayılmış digər etnik

qrupların nümayəndələri, o cümlədən türklər də daxil olmuşlar. Üstəlik, albanlar da daxil olmaqla, Müqəddəs Qriqorinin dini baxışlarını qəbul edən hər kəs özünü daha çox, başlıcası isə "erməni", "erməni xalqı", yaşayış ərazisini isə "Erməni ölkəsi" adlandırırdılar.

Qeyd edək ki, "erməni" termininin istifadəsi alban müəllifləri üçün də əsaslı və tam təbii idi, çünki həm Armaniyada, həm də Albaniyada rəsmi din qismində parfiya xristianlığı Böyük Arsakid Evinin (Parfiyanın), yeni çarlıq edən erməni Arsakid Trdatın və Alban Arsakid Urnayrın təyin etdiyi Böyük Arsakidlərin nümayəndələrindən qəbul edilmişdi.

Belə bir mühüm faktı da qeyd etməmək mümkün deyil ki, Armaniyada xristianlığın qəbulundan sonrakı yüz ildən artıq müddət ərzində Suren Pəhləv– Müqəddəs Qriqori nəslinin nümayəndələri katolikos olmaqda davam etmişlər. Bu isə o deməkdir ki, Armaniya və Albaniyada Parfiya xristianlığının varisləri və davamçıları olan erməni və alban kilsələrinin nümayəndələri buna eyni dərəcədə iddia edirdilər, hətta Xalkidon məclisindən sonra (eramızın V əsrinin ortaları) özlərini Armaniya və Albaniyada Müqəddəs Qriqoridən, yaxud qısaca erməni-qriqorian xristianlığından gələn davamçılar və daşıyıcılar kimi təqdim edərək, buna iddia etməyə başladılar. Beləliklə, bu, konfessional mənə daşıyan "erməni" termininə də şamil edilirdi. Qeyd olunanlar alban kilsəsinin hələ xalkidonizmə meyl etdiyi tarixi dövrlərdə də mövcud olmuşdur.

Bununla birlikdə, yuxarıda göstərilən mülahizələr heç bir halda alban müəlliflərinin əsərlərində – M.Kalanatukskinin "Albaniya tarixi", "Davdək Elegiyası" və sonrakı XI-XIII əsrlərin alban ədəbiyyatında nəzərə çarpan aşkar təhrif və düzəlişlərin olmasını inkar etmir. Burada

M.Qoşun "Qanunnamə"sinin "Erməni Qanunnaməsi"nə çevrilməsini, K.Gəncinskinin "Tarix" əsərinin "Armeniya tarixi"nə çevrilməsini nəzərdə tuturuq, həmin əsərlərin mətnləri redaktə edilərək, saxtalaşdırılmış yeni başlıqlara uyğun şəkildə təqdim edilmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə, XVIII əsrdə yazılmış Yesai Həsən Cəlalın "Alban ölkəsinin qısa tarixi", XIX əsrdə yazılmış Makar Barxudaryantsın sonrakı albanlar haqqında yazdığı üç əsəri – "Artsax", "Albaniya ölkəsi və onun qonşuları", "Aqvank ölkəsinin tarixi" əsərləri də təftiş etmə taleyindən qaça bilməmişdir. Eyni zamanda vurğulayaq ki, VI əsrdən başlayaraq, XIX əsr daxil olmaqla, bütün əsərlərdə alban müəllifləri həm əsərlərinin adlarında, həm də başlıqlarında alban özünüdərkini açıq şəkildə biruzə verirlər və üstəlik də özlərini Xay adlandıran indiki hay-erməni etnosunun istifadə etdiyi kimi, eyni ilə əsaslı olaraq "erməni" terminindən də istifadə edə bilirlər.

Beləliklə, A.Akopyanın verdiyi "arqumentlərdən" hansı nəticə çıxır?

Birincisi, alban etnik etnosunun mövcudluğunun tanınmaması.

İkincisi, Albaniyanın hay-erməni əhalisinin "albanlaşdırılması".

Üçüncüsü və ən başlıcası, Albaniya torpaqlarında hay-erməni etnosunun avtohtonluğu.

Bu araşdırmada biz həmin suallara, daha doğrusu saxtakarlıqlara cavab verməyə çalışacağıq.

II. Qərbi Azərbaycan (bugünkü Armeniya) ərazisindəki qədim etnotəsisatlar

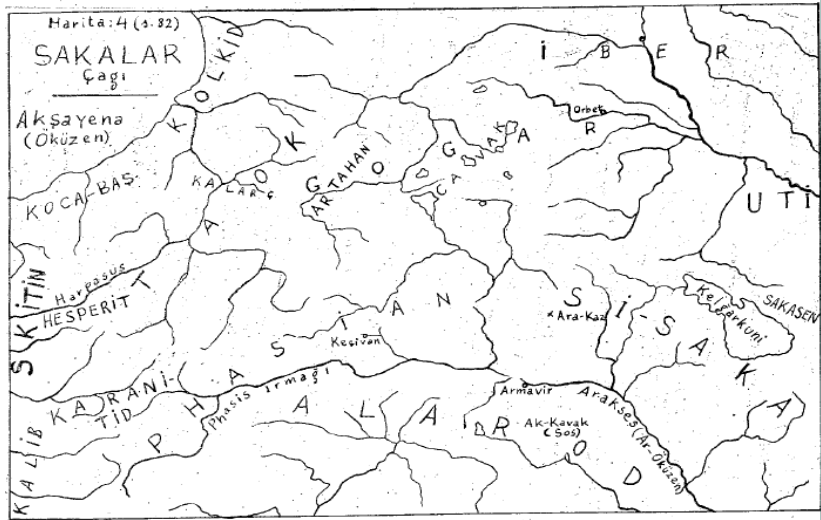
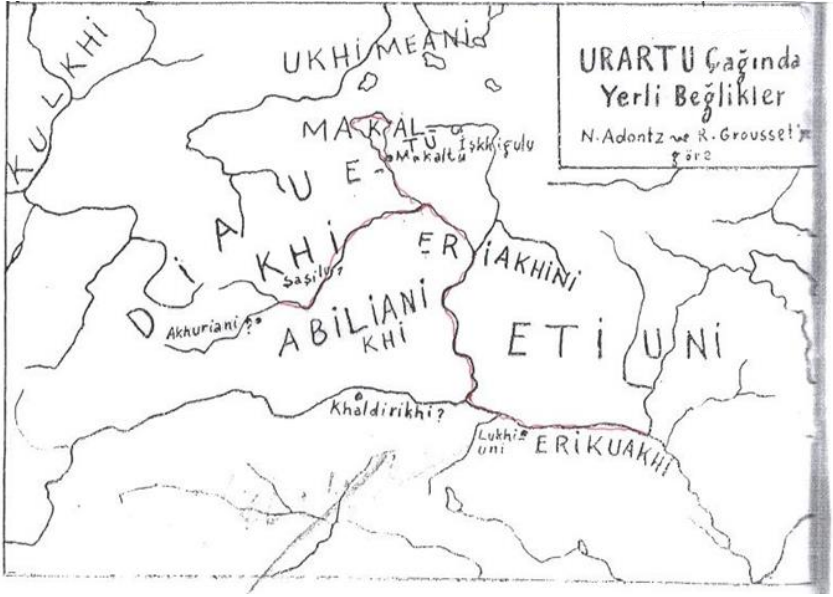
Başlanğıc üçün nəzərdən keçirəcəyimiz mövzu təxminən e.ə. VII-VI əsrlərdə, yeni bizi maraqlandıran coğrafi regionda təxminən 200 illik dövr ərzində etnik mənşərə olacaqdır, həmin dövrlərdə Urartu hökmdarı Menuadan (e.ə 810-785-ci illər) başlayaraq, Urartu dövlətinin süqutuna qədər (e.ə. 585-ci il) Qərbi Azərbaycan əraziləri və Türkiyənin Qars bölgəsi alarod-urartuların nəzarəti altında olmuşdur. Bu dövrdə eramızdan əvvəl 735-ci ilə qədər 75 il Tuşpa (Van) və Torpaqqala Urartunun paytaxtı olmuşdur, Urartu hökmdarı III Rusa Revanın cənub-qərb hissəsində və Arazın sahilində Armavir şəhərini saldıqdan sonra bu şəhər həmin dövlətin paytaxtı oldu.

Ondan başlayaraq ki, bizi maraqlandıran ərazi dairəsində Urartuya tabe olan hansı yerli knyazlıqlar (bəyliklər) yerləşirdi?

Qeyd olunan yerli qurumları sadalayaq. Onlardan üçü, yəni **Erikuakhi**, **Diauekhini (Diauckhi)** və **Abilianikhi** Türkiyənin indiki Qars vilayətinin ərazisində yerləşirdi. **Ukhimeani** bəyliyi də demək olar ki, bütünlüklə buraya daxil idi. **Eriakhini** bəyliyinə qərb hissəsi də ərazicə indiki Qars vilayətinin tərkibinə, şərq hissəsi isə Qərbi Azərbaycan (indiki Armeniya) torpaqlarına daxil idi. **Etiuni** bəyliyi də əsasən Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində yerləşirdi. **Kulkhi** bəyliyi əsasən müasir Gürcüstan ərazisində yerləşirdi, onun müəyyən hissəsi isə indiki Qars vilayətinin tərkibinə daxil idi.

Biz həmin bəyliklərin yerləşməsinə məşhur erməni tarixçisi Nikolay Adonts və fransız alimi R.Grousset

(Rene Grousset “Histoire de l'Armenie (des 1071)”) tərəfindən hazırlanmış Urartu İmperiyasının xəritəsi, həmçinin məşhur türk professoru Fahrettin Kırzioğlunun “Qars tarixi” monoqrafiyası əsasında identifikasiya edirik (xəritəyə bax).

Mənbə: F.Kırzioğlu, “Kars tarixi”

Mənbə: K.Imanovun xəritəsi

Urartu tərəfindən fəth edilən sadalanan yerli bəyliklərin əhalisi əsasən Araz, Kür və Çorux çayları boyunca yaşamış və hurrilərlə qohum olmuşlar. Biz onların adlarını sadalayırıq, çünki onlar hələ Urartular tərəfindən fəth edilməzdən əvvəl "asiyanik" tipli adlandırılan dillər haqqında xatirəni yaddaşlarda qoruyub saxlayırlar (xəritələrə baxın). Yerli bəyliklərin (knyazlıqların) hamısının adları Urartu dilindən tərcümə edilmiş və bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Belə ki, Ağrı dağı və Araz çayı arasında İqdir-obada yerləşən **Erikuakhi** urartu dilində yerli hakim sülaləsinin "xanədanı" (mülkü) mənasını verirdi. Erkov/Orkof gölünün indiki adının da bu knyazlığın adı ilə əlaqədar olduğu güman edilir. Urartu dilindən "Diaya oğlunun mülkü" və ya "Diaya sülaləsinin yeri" kimi tərcümə edilən və Türkiyənin Qars vilayətinin mərkəzində yerləşən **Diauekhini**, professor Sayce (Seys) görə sonralar Yunan mənəblərində Taokhoi/Taoki kimi səslənmiş, buradan götürülmüş erməni mətnlərində isə Tayk kimi işlədilir.

Sonrakı **Abilianikhi** knyazlığı da Qars bölgəsində yerləşirdi və əvvəlkinə oxşar etimologiyaya uyğun olaraq, xalq arasında Taxt-düzü adlanırdı.

Eriakhini knyazlığı Qars vilayətinin şərq hissəsində, Elegez və Yahni zirvələri arasında Arpaçay çayı boyunca Gümrünün şimal-qərbində Süregeldə yerləşirdi və məna-cə urartu dilindən tərcümədə həm də "Eriya sülaləsinin yeri"ni bildirirdi. Bir müddət sonra həmin qəbilə şərqə doğru irəlililərək, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında (indiki Armeniyanın mərkəzi hissəsində) yerləşmişdi.

Bura Xattilərin (ibtidai Xettlər) tayfalarından biri olan Er-lərin ölkəsidir. Yuxarıda sadalanan knyazlıqlar Urartu sakinləri olan Alarodlar kimi əsasən hurrit mənşəli idilər.

Ukhimeani/Ukhiemani knyazlığı Çıldır göldən şimalda, Çıldır-gölün şimalında olan Çıldır Çukurunda yerləşirdi.

Dördü tamamilə, biri isə (Eriakhini) qismən Türkiyənin Qars bölgəsinin indiki torpaqlarına daxil olan sadalanan beş bəylikdən əlavə olaraq – **Etiuni** və **Khulki bəylikləri** də olmuşdur. **Khulki** Çorux çayının orta axarında, təxminən Türkiyənin indiki Yusif eli - Ardı - Artivin bölgəsində yerləşirdi və burada Kolhilər yaşayırdılar.

Qarsda Sürmeli-Çukurun şimal hissəsində yerləşən Etiuni (“Eti-oğlu sülaləsinin torpağı”) bəyliyinə gəlincə, burada Xattilər/Xittilər əhalisinin qalıqlarının da yaşadığı güman edilir və akademik Marr və professor Meşşaninovun indiki udilərin Etiuni ilə əlaqəsi haqqında fikirləri ilə razılaşmayan məşhur türkoloq, professor Z.V.Toğanın nöqtəyi-nəzəri ilə razılaşmaq lazımdır və hesab edirik ki, söhbət Strabonda olan Udn/Udhin tayfasından gedir və bu barədə aşağıda yazacağıq.

Qars vilayətində yerləşən və qonşuları ilə müqayisədə daha qüdrətli iki knyazlıqdan biri – Diauekhi və əsasən Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, Cahat–Çuxurdan şimalda yerləşən və bir qədər Qars bölgəsinin torpaqlarını tutan, Eriakhidən Elegez dağı ilə ayrılan Etiuni Urartu dilində yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Diauekhiki = Diau – ekhi – ni = Diau oğlunun vətəni (yurdu) və ya Diau sülaləsinin yeri (N.Adonts) mənasını bildirir. Bir daha qeyd edək ki, prof. Saysın (Seys) araşdırmasına görə, Diauekhiki adı sonralar yunan mənbələrində dəyişikliyə uğramış və Taokhoi = Taoki formasını almış, erməni mətnlərində isə Tayk kimi qəbul edilmişdir.

Bununla razılaşmayan N.Adonts hesab edirdi ki, bölgənin adı Arşakların Gogaren (Qoqaren) diyarından

törəyib, burada Çıldır gölünün şimalında Ahılkələk (Axıl-kələk) yerləşirdi və Cavakh (ermənicə Cavakh-k, yeni Cavaqlılar, gürcücə Cavaxetiya=Cavan-jurd) hesab olunurdu. Bu cür şərhələrlə razılaşmayan prof. F.Kırzioğlu yazırdı ki, Cavakh adı əslən ortodoks xristian olan, sonralar islam dinini qəbul edən qıpçaq türklərinin Çağatay ləhcəsindən törəmişdir.

Uti tayfası olan Etiuni sakinləri haqqında məsələ elmi dairələrdə müəyyən fikir ayrılıqlarının predmeti kimi qalmaqdadır. İndiki udinlərin nə dərəcədə onların birbaşa nəsiləri olması hazırda müzakirə mövzudur. Belə ki, yerli alimlər İ.Əliyev, Z.Yampolski, V.Qukasyan hesab edirdilər ki, ilk dəfə Herodot və Strabonun Midiyada, Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində Atropatenada qeyd etdikləri utilər alban tayfalarının ittifaqına daxil olmuşlar və çox güman ki, onlar dominant tayfa olmamışlar. Sovet tarixşünaslığında utilər kutilərin birbaşa törəmələri hesab edilirdi. Onların mənşəyi ilə bağlı belə nöqtəyi-nəzər var ki, onlar cənubdan Albaniyanın şimal-qərbinə qel, hirkan xalqları və başqa tayfalarla birlikdə A.Makedonski dövründə köçmüşlər.

M.Xorenski və M.Kalankatukskiyə əsaslansaq, utilər Aran əcdadının törəmələridirlər, daha doğrusu, eramızın I əsrində onlar artıq Kür-Araz çayları aralığında yaşayırdılar, özü də M.Xorenski Uti bölgəsini Göyçə gölü hövzəsində qeyd edir, bu da Urartu mənbələrində Etiuni mənasını verir, M.Kalankatukski isə ona Bərdə rayonundakı Uti bölgəsi, yeni sonrakı salnamələrdə Utik bölgəsi kimi baxır. Belə çıxır ki, Albaniyadakı utilər ya cənubdan (Atropatenadan) gəlirlər, ya da onlar indiki Ermənistan ərazisinin (Qafqaz Albaniyasının qədim torpaqları) qədim utilərdir.

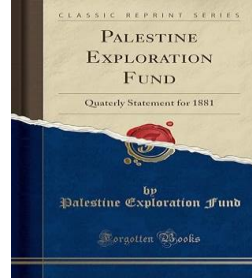
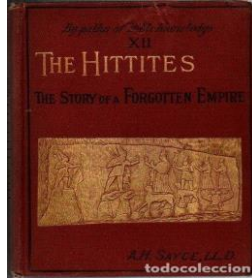
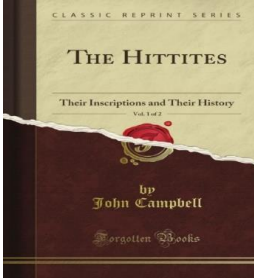
Fikrimizcə, J.Campbellin “Ude çarlığının “Land of Yatu” nöqteyi-nəzərindən çıxış edərək, Ude çarlığı Xattilərin qollarından biridir.

Bu baxımdan, Utilərin mənşəyi və Xattilərlə əlaqəsi məsələsi aktualıq kəsb edir.

Sözügədən torpaqların sakinləri haqqında fikirlərimizi davam etdirmək üçün Xattilərlə bağlı kiçik bir haşiyə çıxmalıyıq. Son illərdə apardığımız və kitab şəklində təqdim etdiyimiz bir sıra araşdırmalarımızda qədim mətnlərə və klassik mənbələrə istinad edərək, Turan mənşəli İncil xalqı olan Xattilərin və ya ibtidai Xetlərin (J.Campbell “The Hittites. Their inscriptions and their History”, A.H.Sayce “The Hittites. The story of forgotten Empire”, A.P.Watt “Palestine Exploration Fund”, O.P.Герни «Хетты», İncil annaları, Misir, Assor, Urartu yazıları və s.) mənşəyi göstərilmişdir, onların dilləri qədim xaldeylərin Proto-medik və Akkad dilinə və müasir çuvaş dilinə (türk və fin-uqor qrupu arasında olan) oxşar olan aqlutinativ tipli dildir.

Yaşayış ərazilərini genişləndirən Xattilər öz liderlərindən biri Cherpherin adından Kipr adasına ad vermiş, onun nəslindən olan Chedorlaomer Elamda (Susiana) "Subartu xalqı" adını alan bir imperiya yaratmışdır və Suqatlıların – "Socho" xalqının – sakaların əcdadları olmuşlar.

Başqa sözlə, subareylər Xattilər və sakalarla qohumdurlar. Xattilərin başqa bir qolu Assuriyaya eponimini vermiş və subarlar və onların lideri Şəmşi-Ədəd məhz onlardan törəmişlər. Onlar da şumerlərin qohumları idilər, onların nəslindən olan kassitlər isə alarodlar (urarutular) olmuşlar.

Mənbələr göstərilməklə Xattilərə qohum olan tayfalarından qısa formada nümunələr verək.

- ❖ Septuaqinta görə, erlər və kassitlər, həm xETTA COS (Err və ya xETTEy), həm də XETTEIμ KASI adlanırdı (1911, Encyclopedia Britannica).
- ❖ Lulubi və Kutu Umman-Manda (Huqo Vinkler, Helzveld) və ya Xattilərin nəslindən olan Sakalardır.
- ❖ Kutu çarlığı Babil üzərində nəzarəti ələ keçirmiş Proto-Midiyalılardır (Berroz).
- ❖ Midiyalar Şumer kutilərinin bir qoludur, onlar elə aşquzlar (saka)lardır (J.Oppert “On the Median dynasty”, London, 1876, Rowlinson).
- ❖ Xattilər və Kassitlər Sakalardır (A.T.Glay “Personal name from cunui form inscriptions of the Cassite period”).

Beləliklə, xattilər, kassitlər, kutilər, midiyalılar və lulubilər qohum tayfalardır və onlarda həmçinin Saka adlandırılırdılar.

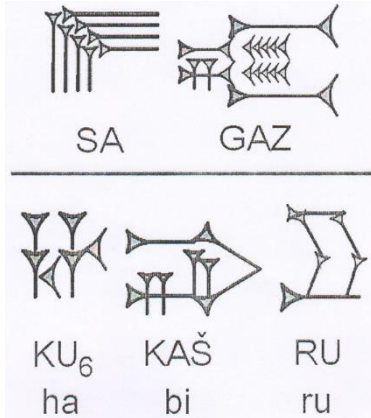
Xattilərə qohum olan tayfaları göstərdikdən sonra ən vacib olan məsələyə – Xattilərin sakalarla necə qohumluq əlaqəsinin müəyyən edilməsinə keçək. Bugünkü məruzə və bütövlükdə Qafqaz Albaniyası baxımından sa-

kaların və Xattilərin genetik qohumluğu prinsipial rol oynayır.

Bütün antik müəlliflərin “Skif-Kimmerlər ölkəsi” (“Ski-fiya”); Esxilin (e.ə. VI-V əsrlər) “dərın skif diyarı”; Lukianın “Zəncirlənmiş Prometey”dən “skiflər üçün acınacaqlı mənzerə” kimi tanıdıqları Cənubi Qafqaz (həmçinin Kiçik Asiya) alban sakinləri olan ərazi baxımından Albaniyaya necə çevrildi?

Amarna yazılarında tarixi göstəricilərə əsasən, Chabiri və ya Hab/piri (Misirin döyüşçü tayfaları, gəlmə işğalçılar) sakalar olmuşlar və aşkar edilmiş şumer ideoqramlarına görə SA.GAZ, SA.GAZ.ZA, SA.GA.AZ, SAG.GAZ, GAZ adlanmışlar (Glay, G.Johannes Botterweck and etc. “Theological Dictionary of the Gold Testament”) [“Şumer ideoqramları” şəklinə bax].

Bununla yanaşı, qeyd olunur ki, Chabiri = Xittit – Mittannian (Xatti-Mitannilər) xalqlarından biridir (Glay, M.Greenberg “The Hab / piry”, Americ. Orient. Soc. New Haven, 1955).

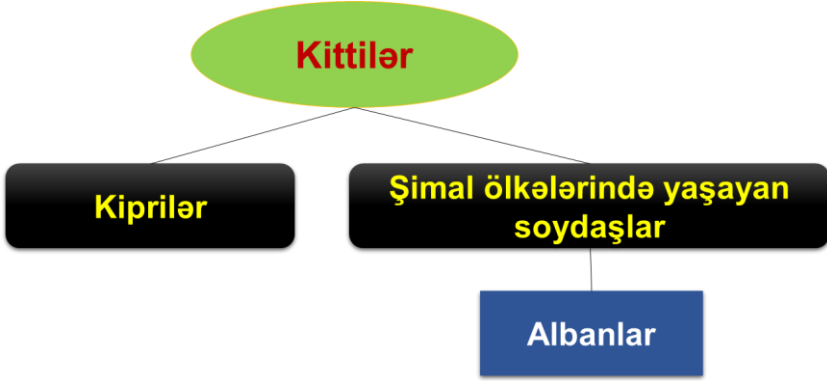
Şumer ideoqramları

Hesab edirlər ki, **Sakalar (skiflər) sutilərdir, həmçinin hiksoslardır və Xatt mənşəlidirlər** (*Фессенден и Э.Ренан «История израильского народа»*).

Məsələn, görkəmli tədqiqatçı prof. Fessenden “Qafqaz bərzəxinin su basmış sivilizasiyası” adlı tədqiqatının 13-cü fəslində “Xittitlər (Sutu, Ceuta)”: Xettləri belə təsvir edir. “Xettlər Fərat vadisi ilə Ermənistandan keçərək, Fəratın şərqə döndüyü əraziyə, oradan isə cənuba istiqamətlənərək, Ərəbistana keçdilər. Orada onlar Sutu kimi tanınırdılar. Daha sonra Ərəbistanı tərk edərək çox ehtimal ki, Şimali Ərəbistan ərazisinin quruması səbəbiylə şimala və qərbə doğru yola çıxdılar, və Hiksoslar və Xettilər kimi tanınırlar. Nəhayət, onlar yenidən geriyyə Arməniya ərazisinə qayıtdılar və oradan Qafqaz silsiləsinin şərq ucundan yan keçərək, Qara dənizin şimal sahilinə çatdılar, harada ki, skiflər kimi tanınırdılar.

Alban etnosunun və onların məskunlaşma arealı ilə bağlı verilən suala cavab vermək üçün ilk növbədə alban salnaməçisi M.Kalankatlıya və ya M.Kalankatukluya (Kalankatukski) müraciət edək [M.Kalankatukski, “Albanların tarixi”].

Diqqət: albanların mənşəyi ilə bağlı bu sitat yuxarıda adı çəkilən alban müəllifindən götürülmüşdür: “...Onlardan, Kittilərdən – Yafətin oğullarından ayrılaraq, kiplilər bütperəst adalara getdilər, şimal ölkələrində yaşayanlar isə – kittilərin soydaşlarıdır və onlardan aluanlar törəmişlər” (M.Kalankatukski, 1-ci kitab, 2-ci fəsil). Aşağıdakı sxem alban müəllifinin öz xalqının mənşəyi haqqında sözlərini təsvir edir.

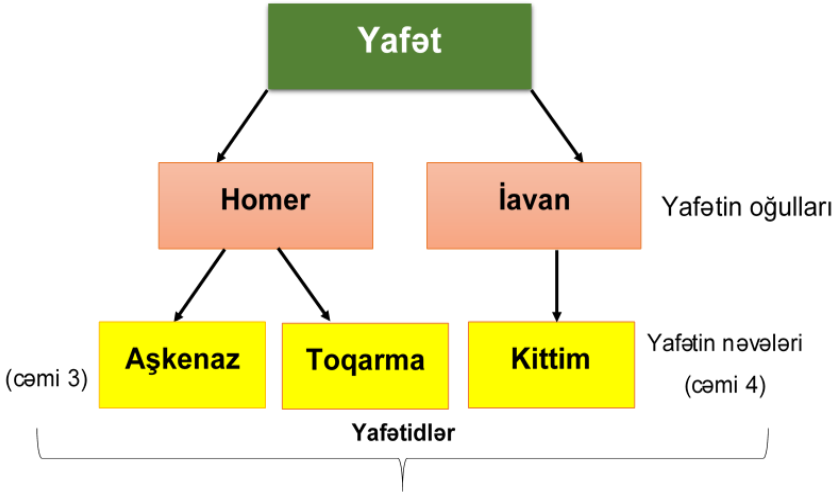
Albanların mənşəyi haqqında

Onu da qeyd edək ki, qrabardan tərcümə edildiyi zaman tərcüməçilər “kittilər” termininin əvəzinə “ketureylər” işlədir, bu da İbrahim peyğəmbərin (patriarx Avraamın) arvadı Xettura/Kettura-nın adından irəli gəlir. [bax: “albanların mənşəyi” haqqında” sxemə].

Gəlin qısaca Kittilər, Kiprililər və onların “şimal ölkələrində yaşayan” soydaşları – albanlarla bağlı tarixi hadisələr üzərində dayanaq və hansı etnosun birləşdirici, etnik cəhətdən qohum başlanğıcı olduğunu aydınlaşdıraq.

Kiprin ən qədim yaşayış məskəni tarixi arayışlara əsasən, Kittimdir (Xirokitia) (e.ə. IV minilliyin ortaları) və Kiprin qədim tarixinə görə, Tunc dövründə (e.ə. 3500-2750-ci illər) adaya qədim semit əhalisini özünə tabe edən və Kittiləri və ya etno-kiprililər xalqını formalaşdıran Xattilər gəldi.

Yafətin soy kökü və xələfləri (İncil)

1. Homer – oğulları Aşkenaz, Rifat, **Toqarma (Torkom)**
2. Maqoq
3. Maday
4. İavan – oğulları Elisa, Farsis, **Kittim**, Dodanim
5. Fuval
6. Meşex
7. Firas

E.ə. XIII ə. Suriya və Fələstinə sahiblik uğrunda Xett İmperiyası ilə Misir arasında müharibə Xettlərin qələbəsi ilə başa çatdı və e.ə. 1200-cü ilə qədər Kittim Xett çarlığının asılılığında qaldı.

Xettlərlə Frigiyalılar arasındakı müharibədən və Troyanın süqutundan (təxminən e.ə. 1200-cü il) və axeylər (“dəniz xalqları”) tərəfindən dağıldıqdan sonra Xett imperiyası süqut etdi və Kittim axeylər tərəfindən tutuldu. Fələstini ələ keçirən və yerli xalqlardan “Filimstanlılar” adını alan Axeylər Kittim ölkəsindən (yeni Kiprdən) və Krit adasından gəldiklərini söyləyirdilər.

Davudun Fələstindəki üsyanından sonra (e.ə. XI ə.) Kittim etnik kiplilərlə axeylilər arasındakı müharibənin nəticəsi əsasında bölündü. Tez-tez Kiprdə olan Finikiya tacirləri və dənizçiləri onu Kittium adlandırdılar və axeylilər tərəfindən tamamilə məhv edilmiş Kittiumu bərpa etdilər.

Yuxarıdakı tarixi arayışdan görüldüyü kimi, Kiprdəki yaşayış məntəqəsi Kittium/Kittim adına və Kittilər etnoniminə görə, Xattilərə – ibtidai Xettlərə borcludur, etno-kipr dilinə Kittimə gəldikdə isə bu dil Xatti etrusk dilinə oxşayır və təsadüfi deyil ki, Xatti yazıları (Hamatit heroqlifləri) nüfuzlu alimlərin fikrincə, Kiprin heca əlifbasının mənbəyidir (Sayce, Conder və s.).

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının avtohton əhalisi Xett mənşəli müxtəlif qollardır. Və burada ana tərəfdən alban mənşəli olan görkəmli ilahiyatçı və riyaziyyatçı, Yevlax şəhər sakini P.Florenskinin **avtobioqrafik əsərindən (P.Florenski, “Uşaqlarıma. Ötən günlərin xatirələri” (M., Mosk.-rab., 1992) (1916-1925-ci illərdə yazılıb) öz mənşəyi barədə bir fikrini misal göstər-**

mək məqsədəuyğun olardı: Atası Al.Florenski, rus, pravoslav, Zaqafqaziya dəmir yolunun inşaat mühəndisi. Anası – Olqa (Solomiya) Saparova tanınmış Qarabağ Məlikləri ailəsindəndir. Doğulduğu il: 1859.

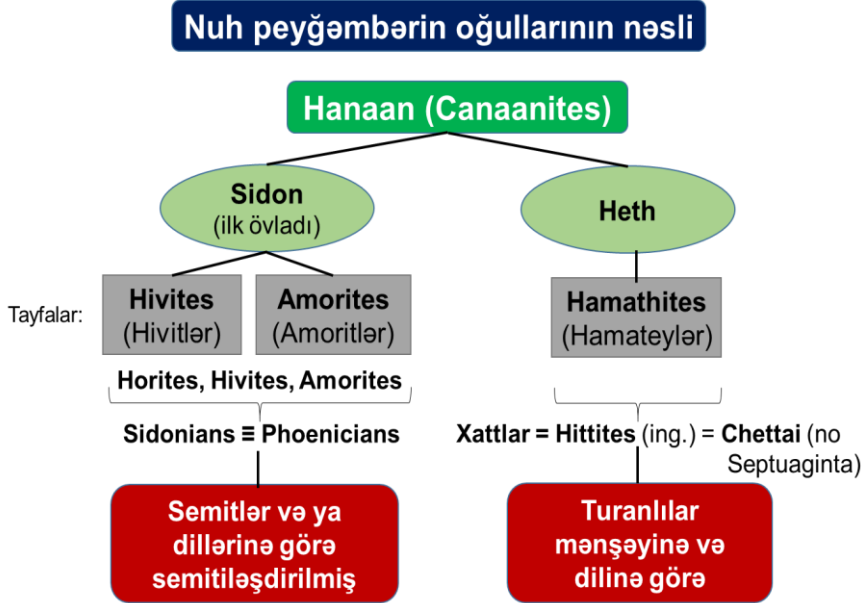
P.Florenski: “Saparovlar müxtəlif və etnik cəhətdən pis qarışan Armeniya sakinlərinin bir neçə tayfası sırasında olmuşlar, ermənilərin özləri bu tayfa budağını “albana” adlandırmışlar. **Bu, Aralıq dənizi irqi adlandırılan Aralıq dənizi hövzəsinin ən qədim sakinlərinin bir qoludur. Etnik bir altlıq olaraq bu irqin tarixi Homer Yunanıstanına qədər uzanır. Onun qalıqları daha təmiz şəkildə Midiya və Friqiyalıların ən qədim tayfalarını vermişlər. Şimal-şərqi dərinaliklərinə qədər gedib çıxmış bu nəsil ətrafdakı Ararat əhalisi ilə qismən qarışdılar və bir hissəsi isə burada etnik qrup olaraq sağ qaldılar.** Bu qruplardan biri erkən orta əsrlərə qədər Göyçə [Sevan] gölü yaxınlığında sağ qalmışdılar və elə həmin vaxtlarda hansısa hücum nəticəsində sıxışdırılaraq daha şimala, indiki Elizavetpol quberniyasına [Gəncə] doğru hərəkət etmişlər. Burada beş müstəqil vilayət və ya məliklər yarandı və sonralar onlar əvvəl İrənin, sonra isə Türkiyənin vassal asılılığına düşdülər...” (kursiv bizimdir). Bu sətirləri oxuyarkən P.Florenskinin təhsilinə və erudisiyasına heyran qalırsan, çünki burada söhbət P.Florenskinin ana tərəfdən alban köklərinin uzanıb gəldiyi Xetlərdən (Xetteylər) gedir.

P.Florenskinin daha sonrakı qeydlərində çıxarılmış başlıca nəticə: "Qarabağ erməniləri əslində ermənilər deyil, xüsusi bir tayfadır... Qədim dövrlərdə onları alban adlandırdılar, ermənilər isə onlara axavan deyirdilər". "Onlar əvvəlcə Göyçə gölü yaxınlığında yaşayırdılar.

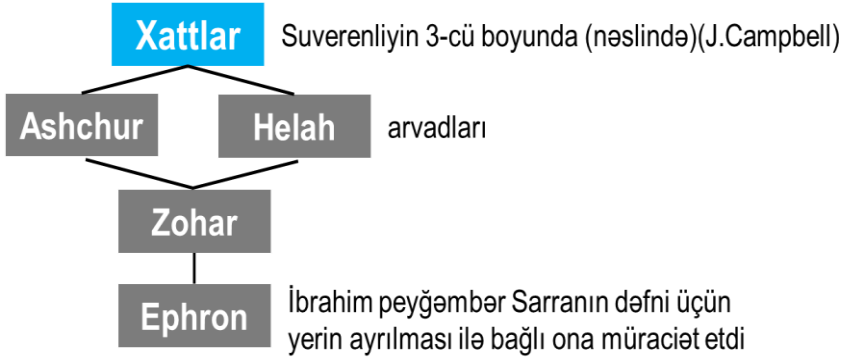
Cənubdan sıxışdırılaraq, əfsanəvi əcdadları Bəylərin soyadını daşıyan knyazları ilə birlikdə Qarabağa köçdülər".

Sakaların/skiflərin mənşəyi haqqında bizim əvvəlki tədqiqatlarımızdan bir neçə kəlmə deyək:

Xatların nəsli (şəcərəsi)
(«Genesis, X fəsil, J.Campbell-in şərhləri ilə)

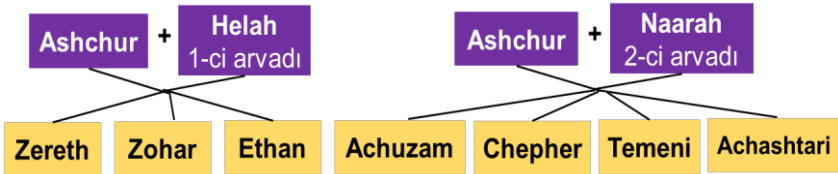

Xatlar Fələstində

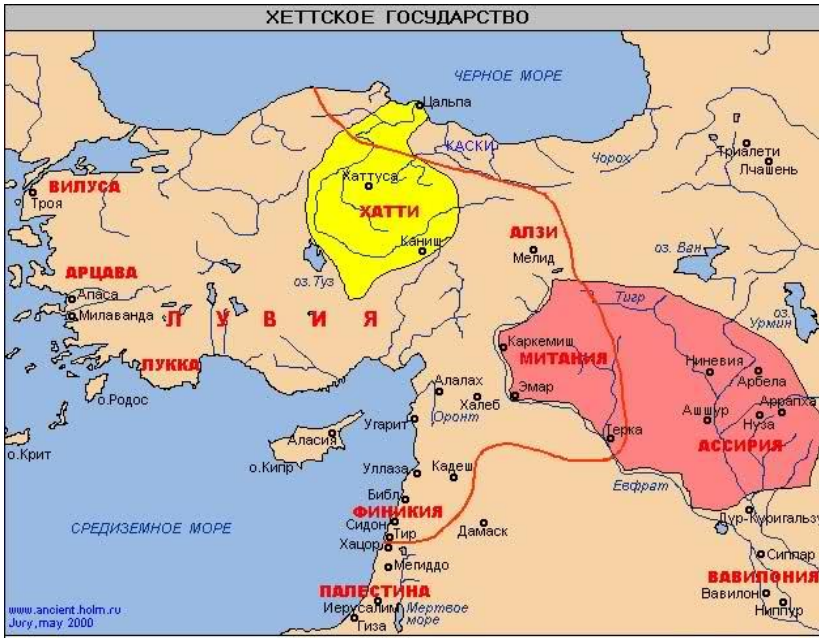

Mənbə: *I.Chron., iv, verses 5-7c* J.Campbellin şərhləri ilə

Xatt qəbilələri (soyları, nəslİ)

Xett dövləti

- Sakyaslar (Sakalar) və ya Skyths-lar (skiflər), qeyd edildiyi kimi, əcdadları Xatt – Cherpher / Herper / Heber olan, hansı ki, əfsanəvi Xatların atası hesab edilən Ashchur-un ikinci arvadla nikahından olan ikinci oğlu idi və onun xələfləri sayılan Sucathites-lər və ya Socho xalqından, nəsindən idi. Cherpherin (Chedorlaomer) nəsiləri Elamda ilk Xett imperiyasını – "Subartu xalqı"nı yaratdılar; Cherpherdən "Kipr" adı gəlir; Xettlərin əcdadının başqa oğlu Achsharinin nəslilə qohum olaraq, onlar Hiksos-

lar arasında idilər (J.Campbell “The Hittites”), yəni Hiksoslar da Sakalar/Xettlərdir (J.Campbell):

“Ashchur” adı “alef” hərfi nəzərə alınmaqla Shachar-la eynidir (J.Campbell “The Shepherd Kings of Egypt”), burada ‘hac’ (hak) “lider” (“hökmdar”) mənasını, daha dolğun formada isə “Hyksos” – “Hiksos-lar”ı bildirir. Eynilə, “Achuzam” adı – Ashchurun ikinci evliliyindən böyük oğlu (ən məşhur Xatt ailəsi olan Achuzamit-lər sülaləsini vermişdir), buradan da “hak”, eləcə də “Casium” (dağ və sahə) yaranıb, burada Sachisu adlanan Hiksoslar (J.Campbell) oturaq həyata keçmişlər.

J.Campbellin fikrinə görə, Misir adı “Misir/Misr” Məsara adı vasitəsi ilə sonuncu “m” hərfini keçərək Ashchuzam adına gedib çatır. Təsadüfi deyil ki, Ashchuzamit-lər tək-cə “Hiksosların liderləri” deyil, həm də Misir tarixinin yaradıcılarıdır, onun hökmdarları olmuşlar. Eyni zamanda Fessenden və D.Rollun («Генезис цивилизации») nöqtəyi-nəzərinə uyğun olaraq, M’Asr (“Aserdən”) Asərin (Osiris) adı ilə bağlıdır;

Fikrimizcə, **Ashchuzam adı “Ashchuz” kökünə malikdir, “Askuz/Aşkuz” oxunur və ya “alef” baş hərfi olmayan “skuz/şkuz” ilkin oğuzların – skiflərin (sakaların) sami adı ilə üst-üstə düşür. Oxşar şəkildə Ashchuzam-ın atası – “Aşxur/Askur/Aşkur” kimi səslənən “Ashchur adı Turan (türk) dillərində “r” hərflərinin “z” ilə əvəzlənməsi ilə Azkuz/Aşkuz’a gətirib çıxarır. Onu da qeyd edək ki, “Ashchuzam” adından “m” hərfini sözün qabağına keçirib “z” hərfini “d” ilə əvəz etməklə, Mashchud/Machud (massaget, maskud) almaq ehtimalı mövcuddur.**

Nəticədə – sakalar (skiflər) = hiksoslar Xattlardır (Фессенден и Э.Ренан «История израильского народа»).

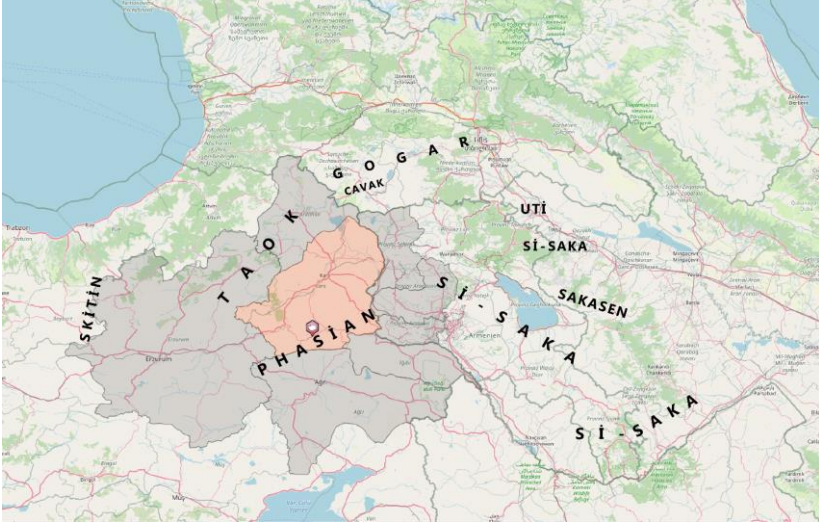
Beləliklə, təsdiq edirik ki, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında heç bir hay-erməni izi olmayıb və ola da bilməz idi.

Burada mənşəcə hurrilərə yaxın olan yerli əhəlinin və Xett mənşəli tayfaların qalıqlarının izləri aydın görünür.

Sonralar, bu torpaqlarda Urartu dövləti süqut etdikdən sonra sadalanan Qərbi Azərbaycandakı bəyliklərin torpaqlarında türkoloqlar tərəfindən prototürk hesab edilən və Xattlar olan sakalar məskunlaşdılar. Təbii ki, bizi xüsusilə Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) torpaqlarında yerləşən Eriakhini və Etiuni bəyliklərinin torpaqları maraqlandıracaq.

III. Sakalar onlar da Xatlılardır – Qərbi Azərbaycan torpaqlarında

Bizi maraqlandıran torpaqlarda yerləşən saka tayfalarının adları qədim mətnlərdən və klassik mənbələrdən məlumdur. Onları sadalayaq: **qoqarlar, fasiyanlar, taoklar, skitinlər, si-sakalar**. Aşağıda bu tayfalar haqqında qısa məlumat verəcəyik (xəritəyə bax).

Mənbə: K.İmanovun xəritəsi

Assuriya mənbələrinə görə, eramızdan əvvəl 665-ci ildə Sakalar öz hökmdarları Gaqu/Goqa/Goq-un başçılığı ilə Qafqaz silsiləsini keçərək, sonralar isə Kürün yuxarı axarlarında məskunlaşdılar və öz başçılarının adı ilə Strabonda (XI, xiv, 4-5) qeyd olunan Goq boyu (Goq nəsl)

və Gogaren ərazisi (**Gogar yurdu**) adlandırılmağa başladılar.

Fikirlərimizə Gogarlardan başlayaq. Arşakilər dövründə Göle regionundan Tiflis yaxınlığında yerləşən Borçalıya qədər olan bölgə 13 mahalı əhatə edirdi və qədim **Gogaren** adından yaranan **Gugark (Quqar-lar)** adlanırdı. İndiki ərazilərə münasibətdə bu əraziyə Türkiyənin indiki Qars vilayətinin bölgələri Göle, Ərdahan, Çıldır; indiki Gürcüstanın bölgələri Ahilkelek, Lori, Dumanıs və indiki Ermənistanın Pəmbək bölgəsi daxildir.

Mənbə: K.İmanovun xəritəsi

Strabonda, eləcə də qədim erməni mətnlərində "Gugay-ar-k" (Guglu-lar, Guq'a əhalisi) adına rast gəlirik

və bu adda «Gug/Gog»-kök, “ar/er” isə (ər, adam) termininin sonluğudur. **Gugar/Gogar – bu saka tayfasının** digər türk tayfaları, yeni Apar/Avar, Subar/Suvar, Kazar/Hazar və Tatar adları ilə eyni qaydalar əsasında formalaşmış sonrakı adıdır. Türkiyənin Qars vilayətində qədim zamanlardan bu günümüzə qədər Ardahan-Çıldır-Ahılkelek və Ahıska bölgəsinin yerli əhalisi **Gaqavan** adlanır.

Digər ad – Çin-Çavat və Cavak/Cavakh da bu torpağın qədim sakinləri olan və hələ A.Makedonskidən çox əvvəl Gürcüstan torpaqlarına Şərqi Türküstandan (Çinin qərbi) gəlib Kür boyu məskunlaşan sakalar – türkləri xatırladır. “Çin-Çavat” adındakı ilk “Çin” sözü saka-türk tayfasının buraya Çindən gəlişinə şahidlik edir.

Gürcü milli eposu “Kartlis Tsxovreba”da (e. V ə.), Anidən olan Mixitarın (XII ə.) məlumatlarında və 1290-cı ildə Si-uninin (Sünik-Zəngəzur) baş yepiskopu İstefan Orbelyan tərəfindən **ermənicə yazılmış** tarixi “Orbelilərin tarixi” əsərində o dövrün hadisələri təsvir olunur. Orbelilərin tarixində qeyd edilir ki, e.ə. 600-cü ildə Çinin cənub-qərbində, Eftalitlərin şərqi Kaşqarın yaxınlığında yerləşən Çinistanda hökmdarlar ailəsindən çıxan sərkərdələrinin başçılığı ilə gəlmə saka-türklər Dəryalı keçərək Gürcüstanə çatdılar. Bu Çinlilərin (Çinistanlıların) törəmələri – **Orbelilər** bu günə qədər **Can-Bakuryanlar** adlanır.

İstefan Orbelyan (Stepan Orbelyan) özünün “Tarix” əsərində Qoqarenin (Quqark) qədim zamanlarda İlbek Orbellilərin mülkü olduğunu göstərir. Məhz orbellilər iran-farsların hökmlərliyinin qarşısını almaqda və onları qovmaqda yerli gürcü əhalisinə kömək etmişdilər və gürcülər minnətdarlıq əlaməti olaraq əcdadları Kartlosun ucaldığı və “Kartal” adlandırdığı Orbet/Orpet qalasını və onun ətrafındakı əraziləri onlara vermişdilər. Orbellilər hərbi şuca-

ətlərinə görə gürcü çarı tərəfindən çardan sonra ən yüksək statusa – Sibarabid'a (qoşunların baş komandanı) qaldırılmışdı.

Gürcüstana xidmət göstərmiş bu qüdrətli və dost xalqa minnətdarlıq əlaməti olaraq onların məskunlaşdıqları yer (qala) **Orp-ülk**, yəni **Orplular** və **Orbelli/Orbelilər/Orbelyan** onların gəldikləri vətənlərinin xatirəsinə isə – **Cenav-ülk (Çinli xalq)** və ya **Cen-alçik (Çinlilər)** adlandırıldı. “**Üç-ok**” (**Üç ox**) mənasında olan Orbet/Orpet qalası gürcü dilinə **Şam-Şoylde** şəklində tərcümə edilmişdir.

Orbelilərin mənşəyi haqqında məlumatlar gürcü və erməni mənbələrindən – eposlardan, xronikalardan və salnamələrdən götürülmüşdür və sakalar olan Gogu/Gagu tayfası haqqında Assur mənbələrinə uyğun gəlir. Hazırda qədim Qoqaren dərəsində Çin-Çavat (Çinli Çavlar) yaşayan yerli türk xalqlarının adları Oğuz türkləri tərəfindən **Cavuldurlar**, Cavak/Cavakh isə **Cavlar** kimi (“k” sonluğu çoxluğu bildirir) təqdim olunur. Göstərilən adlar, eləcə də Qagavan yuxarıda verilən izahlara uyğun məzmununa malikdir.

Qeyd edək ki, katolikos VI Hovhannesin M.J.Saint-Martin tərəfindən ermənicədən tərcümə edilmiş və 1841-ci ildə Parisdə nəşr olunan “Patriarche Jean VI “Histoire Arménie CXXIII” salnaməsində Quqarq vilayətinə və onun ən böyük qalası **Şam-Şuldeyə (Şam-Şulte)** xüsusi diqqət yetirilmişdir. İş burasındadır ki, alma-mater, Orbelilər qalası çox vacib əhəmiyyət daşıyır, çünki gürcü dilində “**Sami**” “**üç**” (**üç**) deməkdir, “**Solda**”/”**Solde**”/”**Şwilde**” isə “**ox**” kimi tərcümə olunur və beləliklə, söz bütövlükdə yalnız Oğuz türkləri arasında rast gəlinən tayfa adı olan “**Üç ox**” mənasını verir. Heç

də təsadüfi deyil ki, bu qala bütün Qoqaren-Quqarkın paytaxtı hesab olunur.

Burada görkəmli alim Fəxrəddin Kırzioğlunun yazdığı türk tarixinə ünvanlanmış **“Qars tarixi”**, **“Dədə Qorqut oğuznamələri” (KDQ)** və **“Albanların tarixi üzərinə”** kitabları ilə bağlı bir neçə xoş söz demək lazımdır. Məsələn, KDQ-də (**“Bahr ül Ensâb Vahr ül Ensâb**) Şami Şvilde (Şamşvilde) qədim Gogar nəslindən, Saka-dan olan Şor-Şamsoldin, yeni **“Gogalet-Koca oğlu”** kimi qeyd olunur, hansı ki, Üç-Okun (İç-oğuz) bir hissəsi olan İlbəylərdən biridir (burada və sonra KDQ – Kitabı Dede Qorqut).

Beləliklə, İç/oğuz'ların İlbəy adı Gogalet-Koca oğlu Şor-Şamsoldin gürcü dilində verilmişdir və nəzərə almaq lazımdır ki, Gogalet hissəsində **“l”** hərfi ilə **“r”** hərfinin əvəzlənməsi güreş-güleş və ya arın-alın sözlərində olduğu kimi türk dilləri üçün xarakterikdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, gürcü dilində əlavə olunan **“et”** sonluğu **“yurd, diyar, ölkə”** mənasında işlənir (Türk-et = Türkiyə, Uruset = Rusiya, İmaret/İmeret = İmeret (İmeretiya, İmeret diyarı)), Cavaxet=Cavaxetiya (Cavak yurdu)). O ki qaldı **“Koca”** termininə, bu, sülalə qədimliyinin göstəricisidir.

Gəlin Fasian-lara keçək.

Fasian tayfasının yerləşdiyi ərazi Qarsın şimal hissəsini, Kürün yuxarı axarını və Çıldır gölünü əhatə edirdi və indiki Sarıqamış, Arpa-çay hövzəsi, Digor, Kağızman və çox güman ki, Bingöllərdən Soğanlı dağlarına qədər Süpmeli-Çukur (Tuzlucan İqdır) daxil olmaqla Gogar ölkəsinin cənubunda yerləşirdi.

Mənbe: K.İmanovun xəritəsi

Pasınların qədim ölkəsi – Fasian sakaların ölkəsi
idi və biz onların adına ilk dəfə eramızdan əvvəl yunan qoşunlarının vətənlərinə qayıtması yolunu 401-400-cü illərdə təsvir etmiş Ksenofontda (“Anabasis Cyrus”) əsərində rast gəlmişik.

Bu gün Fasian torpağı əsasən Türkiyənin Qars vilayətində yerləşir və qismən Cənubi Armeniyanın (Qərbi Azərbaycan) ərazisinə daxildir. Ksenofont bir sərkərdə və salnaməçi olaraq yazırdı ki, onlar yol boyu Chalib-lər (xaliblər), Taoklar və Fasinlər tayfaları ilə qarşılaşırdılar.

Ksenofont keçdikləri ərazilərin fars hökmdarına tabe olan satrapları haqqında da məlumat verir. Onun məlu-

matlarından belə çıxır ki, Fasian və Hesperitdə (İspir bölgəsinə adını verən Çoruxun yuxarı axarı) satrap Tiribazos (Tiribaz), şərq hissəsində isə satrap Oront (Oront, erməniləşdirilmiş dildə Yervand) olmuşdur. **Ksenofont həmçinin qeyd edir ki, karduk'u (görünür Həkəri bölgəsindən) Xalibin (Ərzurum bölgəsi), Kardeli (Trabzon mahalı) adları altında kürdlər, xaldilər və digər tayfalar başa düşülürdü və onlar müstəqil idilər.**

M.Xorenskinin verdiyi məlumatlara görə, e.ə. 149-127-ci illərdə hökmdar Val-Arsak bulqarları Şimali Qafqazdan köçürdü və Şirakdan (Süregel) Arpaçay boyunca Pasın bölgəsində yerləşdirdi. Hazırda qorunub saxlanılan Pasın və ya **Pasınlar** adı Ksenofontun Phasianlar haqqında verdiyi məlumata qədər gedib çıxır. O da məlumdur ki, Arşakidlər dövründə Araz sahilləri boyunca Bingöldən Ağrı-Dağın şərqinə qədər uzanan ərazi Ararat adlanırdı, qədim erməni mətnlərində isə Pasen/Basen/Pasean Araratın 18 rayonundan biri (birinci) sayılırdı (Sent-Martin, I, II).

“Kitabi Dədə Qorqut”da (KDQ) bölgə “Pasın” kimi qeyd olunur. Bundan əlavə, bu bölgə P.Porfirogenet, Bizanslı Prokopius tərəfindən də qeyd edilib. Onun bulqar sakinlərinə görə, mahal, həm də Vənənd və ya Qars bölgəsi adlanırdı.

Yuxarı Araz bölgəsinə ad verən Fasian sakaları sonrakı dövrlərdə 24 oğuz tayfasından birinin, yəni Gök-Hanın Üç-Ok budağı və Gök-Alp üzrə İç-oğuzun - "Beçene" və ya "Resenek" (peçeneqlər) əcdadları sayılmağa başladılar.

Görkəmli türk türkoloqu A.Zəki V.Toğan “Giriş” adlı fundamental araşdırmasında qeyd edir ki, Al.Makedonski dövlətinin süqutundan sonra yunan mənbələrində qeyd

olunur ki, e.ə. 140-cı illərdə şərqdən və şimal-şərqdən Baktriyaya Asi-oi, Pasian-oi, Toxar-oi və digər saka mənşəli tayfalar gəldilər (yunan dilində "oi" sonluğu cəm deməkdir). Z.Toğan qeyd edir ki, onlar As-larla bərabər türk sayıla bilirlər. Məşhur macar türkoloqu L.Rasonyi "Türklük" əsərində IX əsrdə Xazariyada meydana çıxan və sonralar **Tuna** (Dunay) boyunca yayılan Türk-Peçeneqlərdən bəhs etmişdir: **"onların Peçenek adı rusca – Peçeneq, yunanca Patzinak (patzinak), macarca Beçenya, latınca Bissenus"** kimi işlədilir. Onu da qeyd edək ki, İslamdan əvvəlki dövrdə Kürün orta axarında Kangar/Kangarlılar (Kəngərlilər) rast gəlik və bunlar da peçeneqlərdir, Rəvanın cənub-şərqində isə Göyçə gölündən axan Zəngi çayının yaxınlığında Pasında Beçni/Beçeni qalası yerləşirdi. **Biz hələ onun üzərində dayanmırıq ki, peçeneqlər Naxçıvanda Kəngərli kimi məşhurdurlar.**

M.Xorenskinin ikinci kitabının altıncı fəslində Vqndr Vnd' başda olmaqla bolqar kolonistlərinin Yuxarı Basean adlanan vilayətdə məskunlaşdıqları barədə epizod vardır, hansı ki, sonralar **Vanand** vilayəti adlandırılırdı. Xorenskinin tərcüməçisi Emin Vqndr Vnd' adının transkripsiyasını Vexendur Bulqar Vend, müasir tərcüməçi Qaqik Sarkisyan isə Bulqar Vndur Vund kimi vermişdir, yeri gəlmişkən Eminin verdiyi transkripsiya Q.Sarkisyanın verdiyi transkripsiyadan daha düzgündür.

Söhbət Parfiyalıların, Böyük Arsakidlərinin bölgədə hökmdarlığının başlanğıcından gedir. Konkret olaraq, arsakid Valarşakın (ehtimal ki, II Mitridatın) bölgəni abadlaşdırdığı və yeni fəth edilmiş ərazilərdə hərbi komandirlər təyin etdiyi dövr nəzərdə tutulur, belə ki, Eminin yazdığına görə, Valarşak eramızdan əvvəl 149-127-ci illər ara-

sında çarlıq etmişdir, yəni burada söhbət e.ə. II ə. ikinci yarısından getdiyindən. Xorenskinin bu məlumatı tarixçilər arasında qızgın müzakirəyə səbəb olmuşdur. Elə orada Xorenski əlavə edir ki, “İndiyə qədər oradakı kəndlər onun qardaşlarının və nəslinin (Venda) adlarından götürülmüş adları daşıyır”, yəni bu hadisələrdən 500-600 il sonra da bu toponimlər qalmaqdadır. Öz adımızdan əlavə edəcəyik ki, həmin adlar Azərbaycan toponimiyasında bu günə qədər qorunub saxlanmışdır.

M.Xorenskinin 2-ci kitabının 9-cu fəslində bulqarlar bir daha xatırlanır, lakin artıq Valarşakın oğlu arsakid Arşakın hökmrənliyi dövründə (e.ə. 117-114-cü illər).

Və bu məlumatlara görə, “Arşakın hakimiyyəti illərində böyük Qafqaz dağları silsiləsində Bulqar torpaqlarında böyük iğtişələr baş verdi, nəticədə onların çoxu Arşakın nəzarəti altında olan ərazilərə gəldilər və **Kol** vilayətinin çayaşığı ərazilərində – məhsuldar və bol taxıllı yerlərdə uzun müddət ərzində məskunlaşdılar”.

Qeyd edək ki, **vənd** və **Kol** terminləri ilə bağlı coğrafi adlar Qarabağda və Qərbi Azərbaycanda bu günə qədər qorunub saxlanılmışdır. Bunlar ilk növbədə türk tayfası olan **Kolanı** və Xocavənd, Qərvənd (Qaravənd), Sırxavənd, Papravənd, Yağlıvənd, Dağ Kolanı, Kolamicli, Kولاتak, Kolagirən və s. kimi yaşayış məntəqələrinin adlarıdır. Xatırladaq ki, Kolanlıların Qarabağda yaşadığı ərazi Kalkanatukskinin “Albanların tarixi”ndə Böyük Kolmanı (Mets Kolmank) kimi keçir. Bu faktlar haqqında daha ətraflı “Qafqaz Albaniyası, onun sakinləri və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəni sərvətlər kitabında ətraflı yazmışıq.

M.Xorenski bulqarlar haqqında məlumatlarına qayıdaraq, qeyd edək ki, bu faktlar, həqiqətən, tarixçilər ara-

sında qızğın müzakirəyə səbəb olmuşdur, bu zaman bəziləri bunların türk-bulqarlar olduğunu göstərir, bəzi Avropa alimləri isə (Neyman, Karl Ritter) hətta e.ə. II əsrdə slavyan-bulqarların mövcudluğu haqqında tarixinöqtəyi nəzərdən düzgün olmayan fərziyyələr irəli sürürdülər, halbuki, bulqarların yalnız bir hissəsi, daha dəqiq desək, Duna bulqarları eramızın VIII-IX əsrlərindən sonra slavyanlaşdırılmışdır. Yada salmaq lazımdır ki, adları ən azı eramızın V-VI əsrlərindən bəlli olan türk xalqı – Balkarlar bu günə qədər Şimali Qafqazda (Xorenskiyə görə haradan ki, bulqarlar cənuba hərəkətlənmişlər) yaşamaqdadırlar.

Bir çox tarixçilər tərəfindən bulqarların, üstəlik də türk-bulqarların e.ə. II əsrdə həmin bölgədə varlığını inkar edirdilər. Və bununla bağlı Xorenski e.ə. II əsr hadisələri ilə bağlı bulqarlar haqqında məlumatlarını anaxronizm elan edilməsi hansısa dərəcədə başa düşüləndir, ona görə ki, antik məlumatlarda bulqar etnonimi hunların davamçıları kimi eramızın V-VI əsrlərindən sonra görünməyə başlayır.

Həqiqətən də, V əsrdən sonra bir çox hunlarla (türk. Bulqa – qarışmaq) onlara qoşulmuş skif-sarmat çöl xalqlarının qarışması nəticəsində yaranmış türk etnonimi bulqarı e.ə. II əsrdə təsəvvür etmək çətindir. Hətta Vehendur/Volondur antroponimi sözün özünün türk mənşəli olduğunu aydın şəkildə göstərsə də, Avropa və Sovet-Rusiya alimləri üçün onlarda türkləri görmək daha çətindir. Amma ən maraqlısı odur ki, Kol və Vanand/Vənd, hətta Bolqar-çay toponimləri günümüzə qədər Azərbaycan toponimiyasında qorunub saxlanılıb, deməli, Xorenskinin kitabındakı bu məlumat etibarlı hesab edilə bilər.

Xatırladaq ki, M.Xorenskidə Uti əyalətində Armeniya katolikosluğunun özünün də təsdiq etdiyi Albaniya taxt-ta-

cına aid edilmiş Dadivank (Xudavəng) monastırının yerləşdiyi torpaq olan Mets-Kolmank (Böyük Kolmanlar) ərazisi göstərilir.

Adı çəkilən Kol bölgəsi eyni adlı qədim türk etnonimi və Kolanı tayfasının adı ilə bağlıdır. M.Xorenski (II, 8) I əsrdə baş verən hadisələri qeyd edərkən Tsob, Dzor və Kanqark mahallarının yanında yerləşən və Gardman mahalı ilə qonşu olan Kolb mahalı haqqında yazır.

M.Xorenski bulqarlar haqqında erkən fikirlərinin (e.ə. II ə.) mübahisə doğurması fonunda bir məsələnin cavabı son dərəcə vacibdir: kolanılar hansı türk tayfasına aid edilə bilər və onların bulqarlarla hansı əlaqəsi vardır. Burada da mütəxəssislərin fikirləri fərqlidir. Lakin tamamilə aydındır ki, Kolanıların kökləri Hun tayfaları birliyi ilə bağlıdır.

Məsələn, İoan Katolikos (Drasxanakertsi) öz əsərində Utiləri nəzərdə tutaraq onları bir neçə dəfə Honlar (Hunlar), Sevordlar (onlar da Hunlar İttifaqına aiddir) adlandırır və s. Bununla yanaşı, bəziləri kolanıları peçeneq, digərləri isə kəngərli (Kəngərli) hesab edirlər, həmçinin kolanıların oğuz-səlcuqlu olduğunu fərz edirlər.

Ümumən, kolanıların oğuz mənşəli olması barədə nöqtəyi-nəzər üstünlük təşkil edir. Əvvəllər qeyd etmişdik ki, kolanıların bəzi qollarının yaşadıkları yer adlarında “vend/vənd” sonluğu vardır, bu da onların mənşəcə oğuz olan bulqar türkləri ilə əlaqəsini təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, “bulqar” adı, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, etimoloji cəhətdən türk dillərinə görə “bulqaoqur” və ya “qarışıq oqur” (“oqurların qarışığı” və ya “oxların qarışığı”) kimi açılır.

N.A.Baskakovun qeyd etdiyi kimi, dialektik bulqar forması “oqur” “oğuz” kimi təqdim olunur və bununla da

onlar türk dillərinin xüsusi “oğuz-bulqar” yarımqrupu kimi fərqləndirilir. Qeyd edək ki, “Bulqar” yığma anlayışdır (qurturlar, utiqurlar, onoqurlar), daha doğrusu, bu ad etnonim deyil, politonimdir. O ki qaldı M.Xorenskinin bulqarlar haqqında məlumatlarına, onlar öz təsdiqini tapır.

Bununla belə Xorenskinin məlumatları daha əvvəlki dövr Roma müəllifi və coğrafiyaşünası Pomponi Melanın kitabındakı məlumatlar ilə də təsdiqlənir, burada o, Arməniya ərazisindəki armenlərin, kommagenlərin, mariandilələrin və venet xalqlarının adlarını verir. Pomponi Meldə olan Venetlər elə Xorenskinin Vgndr Vnd' bulqarlarıdır. Burada qeyd etmək lazımdır ki, Pomponi Melin Xoroqrafiyasının rus dilinə tərcüməsində Venetlər əvəzinə vegetlər qeyd olunur (А.В.Подосинов, М.В.Скрижинская, «Римские географические источники: Помпоний Мела и Плиний Старший», Москва, 2011 г., стр.45). Müəyyən hallarda bəzi latın nəşrlərində də venetlər əvəzinə vegetlər istifadə olunur. Lakin Pomponinin digər latın nəşrlərində, həmçinin 1843-cü il fransızca tərcüməsində məhz Venetlər göstərilir.

Xorenskinin kitabında verilən məlumatlar və bununla bağlı olan Azərbaycan toponimiyası bizə Pomponinin mətnində Veget deyil, məhz Venet olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Bundan əlavə, digər Qrabar mətnlərində də (Faust Vizantlı, Levond, Yeqişe və s.) Vənənd vilayətinin və Vənəndilələrin adı çəkilir. Xorenskininin məlumatlarına əsasən, Arşakidlər dövründə vənəndilər müəyyən qədər müstəqilliyə malik olmuşar, həmçinin “Vənəndilər böyük həvəslə soyğunçuluqla məşğul olmuş, bunu həm ədalətli, həm də xoş fəaliyyəti hesab etmişlər”.

Venetlər (venedlər, vendlər, vindlər və s.) antik dövrün bir çox müəllifləri tərəfindən xatırlanır. Herodotda adı

keçən enetlərin də Venet olduğu hesab edilir. Onlar haqqında Herodot və Pomponi ilə yanaşı, Avropanın müxtəlif yerlərində Pliniy, Tasit, Ptolemey, Romalı Hippolit, İordan və başqa antik dövr müəllifləri də məlumat verirlər.

Yeri gəlmişkən, Venesiya şəhərinin adı da Vened etnonimi ilə bağlıdır. Bu günə qədər venetlərin mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr mövcuddur.

Bu, qismən antik dövrdə həm Baltik venetlərinin, həm də Adriatik venetlərinin olması ilə əlaqədardır. Pliniy Sekund onları Troyadan hesab edirdi, İordan (VI ə.) isə onları Sklavenlərlə əlaqələndirməyə cəhd göstərirdi.

Kolanı tayfasına qayıdaq.

Xatırladaq ki, Kolanı tayfasının adında olan "kol" sözün kök hissəsidir. Adın özü fonetik variantı "kel" və "kul" olan "Kol" tayfasına gedib çıxır. Buna görə də belə güman etmək olar ki, tayfaların Dunaya getmiş hissəsi ilə yanaşı, onların müəyyən hissəsi Albaniyada yerləşmişlər: belə ki, M.Xorenskinin məlumatına görə (II kitab, IX fəsil) bulqarlar ilk dəfə Cənubi Qafqazda m.ö. II əsrdə meydana çıxmışlar, onun məlumat verdiyi kimi, bulqarlar "Kolun cənubunda məhsuldar və taxıl əkilən yerlərdə yerləşdilər" (M.Xorenski, II kitab, IX fəsil). Eyni zamanda, Kol toponiminin Klavdiy Ptolemeydə (eramızın 100-170-ci illəri) qeyd olunan Koltene ilə uyğun gəlməsini (identikliyi) də vurğulamaq vacibdir. Beləliklə, eramızın II əsridə "Kol" adı olmuşdur və ən erkən tarix olaraq, V əsri gətirsək, M.Xorenskinin bulqarlarla bağlı məlumatı, onda belə çıxır ki, Kol adının özü bulqarların bu torpaqlarda məskunlaşan və özlərini "Kollar" ("Kolanılar") adlandıran hissəsinə gedib çatır. Buna əlavə etsək ki, erkən orta əsrlərdə qədim erməni mənbələrində əks olunan Qoxtan (Qoğtau), daha doğrusu, Ordubad və ətraf rayonların adı Kol (Kol-

tan) adlanırdı və Qoxtan və Koltan adlarının identikliyi onunla əlaqədardır ki, qədim erməni dilində Kol sözü erməni əlifbasının sərt – “ƒ” (Դղ) hərfi ilə yazılırdı, bu da sonralar q/x kimi səsləndirildi. Buna görə də sonradan Kolt Koqt, Tiflis Tpxis, Alban Aqvan, Lazar Qazar, Solomon Soqomon kimi oxundu.

M.Xorenski yazır ki, “Böyük Qafqaz dağlarının zəncirində bulqarların torpaqları” var idi və Q.Qeybullayevin bu fikri ilə razılaşımaq lazımdır ki, bulqarların bir hissəsinin Araz vadisinə köçürülməsi vaxtına qədər onlar Şimali Qafqazdakı müasir Balkariya ərazisində yaşamışlar.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, “kol” kökünü Herodotun çar skiflərinin – Skolotların adında, eyni zamanda skiflərin əcdadı Tartiqayanın kiçik oğlu Kolaksayenin adında da görmək olur, bu da gələcəkdə daha dərin araşdırmaların predmeti ola bilər.

Aşağıda qıpçaqların və sakların əcdadı, oğuz türklərinin ulu babaları olan qədim türklərin, kimmerlərin (qəmərlilər) – tarixi səhnəyə çıxması ilə bağlı faktları və bu barədə bir sıra alimlərin əsaslı fikirlərini, habelə DNT-analizin nəticələrini təqdim edəcəyik.

Onu da qeyd edək ki, M.Kalankatukskinin “Albanların tarixi” əsərində Sünik-Zəngəzura böyük qoşunla gələn zadəgan qardaşlar – **Hor** və **Qazanın** adı çəkilir. Hora Xot vilayəti, Qazana isə Şalat/Şaqat vilayəti çatır. Burada söhbət təxminən eramızın 420-ci ildə baş verən hadisələrdən gedir.

Bir vaxtlar Zəngəzurda məşhur kilsənin olduğu Şaqat yaşayış məntəqəsi bu gün Sisian (Qarakilsə) rayonunda, Bazarçay-Urud (Vorotan) çayının sağ sahilində yerləşir. Şaqatdan bir neçə kilometr aralıda **Şəki** kəndi yerləşir. Şalat adı ehtimal ki, türkcə “*şal at*” ifadəsi ilə

bağlıdır. Qıpçaq mətnlərində *şal* sözü boz rəngli at üçün işlənir, *at* -ümumi türk atıdır. Yəni “*şal at*” boz at kimi tərcümə olunur.

Xot adlanan kənd Gorusdan bir neçə kilometr cənubda, Bazarçay-Urud çayının sol sahilində yerləşir. Həmin kənddən çox da uzaqda olmayan tərk edilmiş köhnə Xot kəndi vardır və orada monastır və kilsə mövcuddur. Bundan əlavə, Xot toponiminə bu gün Kəlbəcərdə də rast gəlmək olur. Böyük ehtimalla Kəlbəcərdəki məşhur Xotavənk/Dədəvənk monastırının adı da Xot kəndinin adı ilə bağlıdır. **Hor və Qazanın qoşunlarının 420-ci ildə bu ərazilərdə məskunlaşdığını nəzərə alsaq, onda bu, ən azı həmin dövrdən bəri bu bölgələrin sakinlərinin türk köklərinə aid olduğunun daha bir sübutudur.**

Xotavənk adını erməni dilindən çıxartmağa çalışan Makar Barxudaryants yanlış məlumatlar verir. “Bu monastır uçurumun (sıldırımın) üstündə tikildiyi üçün Xota və ya Xotavənk – Uçurum da adlanır”.

Lakin erməni dilində uçurum mənasını verən belə bir söz yoxdur. Uçurum (sıldırım) ermənicə jair (ժայր) və ya aparay (ապարայ) kimi səslənir. Erməni dilindən *hot* (խոտ) sözü – ot, örüş, yaşıllıq, quru ot, yem kimi tərcümə olunur. Qrabanın tədqiqatçıları bu sözün türkcə eyni mənalı ot/hot ilə bağlılığını qeyd etmişlər. Görünür, Makar Barxudaryants hot sözünün erməni dilində işlədilən türkizm olduğunu başa düşdüyünə görə, erməni dilində ona hansısa məna verməyə çalışmışdır.

Xatırladaq ki, salnaməçi Bizanslı Teofan imperator I İraklinin (575-641) yürüşü ilə bağlı dağlıq Qarabağ və Sünik ərazilərini “hunların kələ-kötür və çətin yolları olan keçilməz ölkələr” kimi xarakterizə edir. Böyük ehtimalla,

Gorus adı Gor, Zəngəzur və Naxçıvandakı Qazançı adlı yaşayış məntəqələri isə Qazan adı ilə bağlıdır. Taoka keçirik.

Mənbə: K.İmanovun xəritəsi

Ksenofontun Kir-in “Anabasis”ində göstərdiyi kimi, Pasiyanların torpaqlarından sonra ellinlər Taokların ərazisinə daxil oldular və bu, həmin tayfa haqqında məlumatdır. Qeyd edək ki, Arsakidlər dövründə Çorux çayının daxili bölgəsinə aid olan ərazi Tayk adlanırdı, bu ada görə

Saka tayfalarından birinə, məhz Tao və ya Taok nəslinə borclu idi. M.Xorenskiyə aid edilən anonim “Coğrafiya”da Arsakidlərin 15 dairəsi arasında 8-ci sırada Dayk/Tayk göstərilir. Sen-Martin də bu barədə yazıb. Sonralar Dayk/Tayk ərazisi F.Kırzioğlunun qeyd etdiyi kimi, gürcülərin nəzarətinə keçdiyi dövrdə onun izləri “Tahoskari” (indi xalq arasında Tavusger/Tavusi, gürcü dilində “Taho və ya Dahi-kapısı” deməkdir) adı altında qalmışdır.

Arrianın yazdığına görə, eramızın 95-180-ci illərində Al.Makedonski dövründə bu adlar Xəzər dənizinin şərqində olan (Saint-Martin) Dahi tayfaları ilə əlaqələndirilmişdir. Arrian qeyd edir ki, Al.Makedonskinin ölümündən sonra onun iki generalı tərəfindən yazılmış “İskəndərin Anabasisi”ndə Yaksartes (Sırdərya=Ceyhun) ilə Xəzər dənizinin şərq sahilləri arasında çox döyüşkən, həm atlı, həm də piyada vuruşmağı bacaran Skiflərdən (Sakalardan) çıxmış qüdrətli Daa/Dae/Dahe tayfası yaşayırdı. F.Kırzioğlu bu tayfadan bəhs edərək yazır ki, “İsgəndərin Anabasisi” əsərində e.ə. 331-ci ildə Erbil/Erbela döyüşü təsvir edilmişdir, burada Baktriya süvariləri III Daranın ordusunun sağ qanadının iti ucunda yerləşmişdilər və Persiyanın məğlub olmuş satrapı Bessos onları xidmətə götürdü ki, Baktriya və Tanasesdən (Yaksart/Sir-Dərya) olan bu 7 min “Tanans Daa” atlıları Al. Makedonskinin ordusuna müqavimət göstərsinlər.

O da qeyd olunur ki, Al.Makedonskinin hindli Porosla döyüşləri zamanı İskəndər çox güvəndiyi Daanın atlı oxatanlarını yanına çağırıb. Məlum olduğu kimi, sonralar Daa Parfiya dövlətini (Böyük Arsakidlər) yaratdılar və Daa və ya Dahe tayfası indiki Teke/Taka – türkmənlərin əcdadları hesab olunur. F.Kırzioğlu “Dədə-Korkut oğuznamələri” əsərində qeyd edir ki, bu türkmənlər ilk, erkən

oğuzlar olmuşlar. Bir sıra qədim gürcü mətnlərində Taokların yaşadığı bölgə Tao adlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Taok sözü Tao terminininə sonuna “k” hərfinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlmişdir ki, bu da qədim türkcə çoxluq (cəm forması) əlamətini bildirir, beləliklə, Taok hərfi mənada Tao-lar (Taoki) deməkdir.

F.Kırzioğlu qeyd edir ki, Zend-Avestada Viştaspanın Hyaona hökmdarı (yəni Hun-Cak-Türklər) ilə döyüşü Dâithya torpaqlarında baş verir və Darmeteter-ə istinad edərək, göstərir ki, söhbət Taok'lar ölkəsində Araz çayı boyunca olan torpaqlardan gedir.

Ksenofontda Ərsaklar dövründə **Tayk/Dayk** və Avesta Dâityası kimi adlandırılan Taok, mahiyyətə gürcü mətnlərində göstərilən “Tao”nun dəyişilmiş formasıdır, Arrian və digər yunan müəlliflərində isə Xəzər dənizinin şərqində yerləşən Dae/Daa/Dahi/Daha-dır. Başqa sözlə desək, bunlar eyni saka tayfalarının kiçik dəyişikliklərlə səslənən adlarıdır.

Adları onların birbaşa saka mənşəyini göstərən Skitin və Si-Saka tayfalarına keçməzdən öncə Gogar (Qorap), Fasian və Taok Saka tayfalarına münasibətdə bir neçə qeyd edəcəyik.

Bir vaxtlar F.Kırzioğlu “Albanlar tarixi üzərinə” kitabında (1994) Ksenofontun “Anabasis”də verdiyi məlumatlarla Herodotun Əhəməni çarı Daranın satraplıqları və onlarda yaşayan xalqlar haqqında məlumatlarını müqayisə edərək bir sıra çox əhəmiyyətli nəticələr çıxarmışdır. Belə ki, Herodota görə, Arazın yuxarısındakı 18-ci satraplıqda yaşayan Pasınları (Fasian-lar) sakalarla uyğunlaşdıraraq (identifikasiya edilərək), onların orta Çorux boyunca şimal və qərb qonşularını – Taok-ları və Ərzurum düzənliyi (Fəratın başlanğıcı – Karasu) boyunca yaşayanları və yu-

nanlara polad hazırlamağı öyrədənləri – Xalibləri (Khaliblər) də Sakalar kimi təqdim etmişdir. Ksenofontun “Kirin Anabasisi”ndə hər iki saka tayfası Qərbi Armeniya hökmdarı, pers satrapı Tiribazın qoşunlarında muzdlu kimi təqdim olunur.

F.Kırzioğlu Qarsın şimalında, indiki Gürcüstanla Ermənistan sərhədində yerləşən məşhur tarixi Qoqarena/Quqark regionunda yaşamış qoqar tayfasını inandırıcı şəkildə sakaların əfsanəvi başçısı Gagu/Goga-nın adı ilə bağlamışdır.

Xüsusilə vurğulanmalıdır ki, sadalanan tayfaların sakalara gedib çıxan saka mənşəyi və türk kökləri haqqında ən dolğun müqayisəli məlumatlar məhz görkəmli alim F.Kırzioğlunun tədqiqatında əksini tapmışdır. Və bu işdə biz onun qənaətlərinə əsaslanırıq, fikrimizcə, bu qənaətlər həddən artıq zəhmət sərf edilmiş elmi axtarışların nəticəsi və mövcud tarixi bilgilərin obyektiv təhlilinin nümunəsidir.

İndi keçək elm aləmində yekdilliklə skif-sakalar kimi qəbul edilən Skitin (skitinlər) saka tayfasına. Bu tayfalar Bayburt ətrafındakı dairədə Taok tayfası ilə qonşuluqda məskunlaşmışdılar. Onlar ilk dəfə Ksenofont tərəfindən Scythini/Skütin adı ilə təsvir edilmişdir və görünür, Skit (Saka) mənşəlidir. İndiki Armeniyanın (Qərbi Azərbaycan) bilavasitə ərazisində yaşamadıqları üçün onlar haqqında qısa məlumat verəcəyik.

Mənbə: K.İmanovun xəritəsi

Ksenofontun təsvirinə görə, Skitinlər Khalib-lərlə yanaşı yaşayırdılar. İncilin erməni variantında Khaltiklər barbar sayılırlar (səbəbi bizə aydın deyil). Yunan müəllifi Esxil Scythie-ni Khalib-lər ilə birlikdə qeyd edir, bu barədə N.Adontz-da göstərilmişdir.

Ksenofont Taoklar ölkəsindən sonra onun on minlik ordusunun Khalib-ləri (Xalibləri) keçərkən Skythen-lər

tayfaları ilə qarşılaşdığını, həmçinin Skythen (Seythini) ölkəsinin Makron-lar ölkəsindən Haldizen və ya Sürmele çayı ayrıldığını qeyd etmişdir.

Si-Saka (Sisak-lar) tayfası üzərində bir qədər ətraflı dayanaq.

Əvvəlcə F.Kırzioğlunun bu saka tayfası haqqında təqdim etdiyi bilgiləri nəzərdən keçirək. Onun nöqtəyi-nəzərinə görə, “Sak” və “Si”-nin iki qolundan birincilər Gəncəyə doğru şərqdə Göyçə gölünün yaxınlığında yerləşmişdi və bu torpaq Sakasen, daha doğrusu, Saka-yurdu adlanırdı; ikincilər isə onlardan cənubda, Naxçıvan-Qarabağ bölgəsində yaşayırdılar. Bu torpağı Siunik (Si-sülâleləri) adlandırırdılar. Strabon ilk dəfə olaraq, Sakasenin Albaniyanın olduğu Kür yaxınlığında yerləşdiyini qeyd edib və onun Qoqarenadan şərqdə olduğunu vurğulayıb. Sonrakı erməni mənbələrində bu diyar Şaka-şen adlandırılmışdır [bax: J.Sandalgian].

Mənbə: K.Imanovun xəritəsi

Mərkəzi Gəncədə olan Sakasena perslərin dilində (farsca) “Saka-Şayana” adlanırdı (Sakaların meskeni (N.Adontz)), “Zend-Avesta”da isə “SaeKasta” kimi xatırlanır və Göyçə gölünün ətrafındakı ərəzilərlə ilə üst-üstə

düşür (Darmeteter). Ptolemeyin "Coğrafiya" əsərində "Sakapen" ərazisi Qarabağ və Göyçə gölünün ətrafındakı ərazilərlə ilə üst-üstə düşür (Saint-Martin və V.Langlois). Bu müəlliflər də **həmçinin** "Siunik" vilayətinin Strabonda Sakasena, Ptolemeydə isə "Sakapene" adlandırıldığını göstərirlər. Sandalgianın xəritəsində "Sakapene" Ərzurum ilə İspir arasında yerləşir və onun Yüksək-Armeniyaya daxil olduğu göstərilir. A.Zeki V.Toğan (Giriş, I) yazırdı ki, e.ə. 665-ci ildə Kür sahillərinə gəlmiş saka tayfalarından Sakasena adı saxlanmışdır, sonra qeyd etmişdir: "Sonralar Sakasena Girdmanın (Şəmkir çayının axarı) tərkibində qaldı; "Sakasen" adı "Saka" və türkçə şəhər və ya türbə mənasını verən "SIN" sözünün birləşməsindən yaranmışdır. Məhz buna görə Aşağı-Edil'də yerləşən "Saksin" şəhəri və ya Uzaq Şərqdə "Xatun-Sin", eləcə də Monqolustanda Balgasin mövcuddur.

Mənbə: K.İmanovun xəritəsi

Qədim “Phasianlar”ın qonşusu olan və indiki Qars vilayətinin şərqində və Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşən “Si” qəbiləsinə (tayfasına) gəlincə, onların saka mənşəyi (saka olduqları) haqqında, F.Kırzioğlunun yazdığı kimi, indiyə qədər (1950-ci il) heç bir mülahizə irəli sürülməmişdir. **Və F.Kırzioğlu Dədə Qorqut oğuznamələrinin (eposunun)** müxtəlif variantlarına arxalanaraq, bu məsələni araşdırır. F.Kırzioğlu yazır ki, M.Xorenski Val-Arsakın (e.ə. 149-127-ci illər) katibindən, suriyalı Mar Abas Katinadan aldığı məlumatlar əsasında mifik erməni əcdadlarını belə təsvir edir: Nuhun oğlu, Yafətin oğlu Homerin, oğlu Tirasdan, onun oğlu Torqomdan (Togarma) anadan olmuş Hayk, Babildən köçərək Van gölü yaxınlığında məskunlaşdı. Onun oğlu Armenyak, Van mahalında Murat çayının yuxarı sahillərdəki Khor'u və Manavaz'ı iki qardaşı üçün saxlayaraq, şimal-şərqdəki dağlara (Ağrı-Elegez dağları arasına) getdi. Bu ərazinin şimalındakı dağa Arakadz, (Araqatslar) = (Ara-Kaz = Ele-Gez), dağətəyinə isə Arakadzodn – (Arakaz-Etegi) adını verdi. Armenyakdan Aramais.

Aramays-ın/Armaksın oğlu Amasya Armavirdə məskunlaşdı. Onun oğullarından Porox Paraxod şəhərini (İğdir ətrafında), Çolağ isə Çola-Gerd (o da İğdir yaxınlığında) adlandırdı.

Amasya burada yerləşən Ararat-Ağrıdağ dağı, Masis adını verdi. Onun oğlu Kelam/Kegam-dan Armavirdə Xarmaya doğuldu. Onu orada qoyub o, şimal-şərqə, Göyçə gölüne doğru getdi və burada Kev/Ked şəhərinin əsasını qoydu və onun adı ilə bura Kelar Kuni/Keqa Kuni (Kelark/Keqak) torpağı adlandırıldı. Burada Kelam/Kegmdan onun çox cəsarətli oğlu Sisak/Sisaq doğuldu, və o, mülkünü ona qoyub getdi. Sisak adından da

bu bölgə Siyunik/Siunik adlandırılmağa başladı, sonralar perslər (farslar) onu Sisakan adlandırmağa başladılar.

Erməni Ərsakidlərdən (Ərsaklardan) birincisi Val-Arsak burada Sisak qəbiləsindən olan görkəmli şəxslərlə görüşüb onları bu torpağın bəyləri təyin etdi (M.Xorenski).

Bu, F.Kırzioğlu tərəfindən ifadə olunan M.Xorenskinin versiyasıdır.

Əlavə edək ki, V.Lanqlois qədim zamanlarda Süni-kin geniş olduğunu və onun sərhədlərinin Araz-Kürdən Göyçəyə qədər başladığını qeyd edirdi. O, Naxçıvan və Koltən (Culfa və Ordubad mahalları) daxil olmaqla, cənub-qərbdə Arsak və Paydageran vilayətləri ilə həmsərhəd idi. Strabon bu vilayəti Sakasen, Ptolemey isə Saka-pen adlandırır.

Patkanov (Patkanyan) tədqiqatı Arsakidlər dövründə “Siyunik/Siunik” adının yaranması ilə bağlı məsələləri də araşdırmışdır. Patkanov qeyd edirdi ki, oxunmaq üçün “Si-unik” daha düzgündür, çünki “unik” sonluğu etnik mənsubiyyəti bildirir və persia (farsca) “akan” sonluğuna uyğundur, daha doğrusu, Si-Beğliyi (Si bəyliyi) deməkdir.

M.Xorenski hesab edirdi ki, iranlılar bu ölkəni daha doğru Sisakan adlandırıblar. Bu sözdən “akan” sonluğunu çıxarsaq, **Sis-akan**, yəni **Sis bəyliyi** alırıq. Buna görə də “**Si**” və ya “**Sis**”in nə olduğunu aydınlaşdırmaq vacibdir.

Xorenskinin fikrincə, “Sisakan” adı öz mənşəyinə görə Haykin şəcərəsinə borcludur (bax: K.P.Patkanov, “M.Xorenskinin erməni coğrafiyası”). Məlum olduğu kimi bu tayfa qədim Çin mənbələrində “Su”, türk dastan və rəvayətlərində “Şu” kimi keçir və Qərbi Türküstanda “Çu” – (ırmağ=çay) adını vermişdir. Bu ad saka hökmdarları sülaləsini verən nəsilədən törəmişdir.

Qədim erməni dilində “Si-uni=Si-Hanedan Si-Unik = = Si-Hanedanları/Sülalələri” məhz bu mənanı ifadə edir və M.Xorenskidə göstərdiyi kimi, iranlıların dilində Si-Sakan sadəcə Si-Sakaları deməkdir.

Ərəb mənbələrindəki Si-Secân da belədir – ölkə həmin qədim Si-Sakan adı ilə əlaqələndirilir və bu ifadənin ərəbləşməsinə təqdim edir. Syüni/Syünik/Sisakan termininin mahiyyəti və etimologiyası haqqında məsələyə biz aşağıda toxunacayıq.

İndi isə vurğulayaq ki, F.Kırzioğlu KDQ-da Siunik bölgəsi və onun altı Taş-Oğuz İlbəyindən birinə, daha doğrusu, onlardan əsas hesab edilən “Əfrasyab oğlu Alp-Aravaz” (bu sülalədən) nəslindən olan başçıya məxsusluğunu göstərir. Qeyd edək ki, KDQ-da o, Şərqi Anadolu, Gürcüstan və Azərbaycan paytaxtları ilə, indiki Qars torpağındakı Ağca-Kala Sürmeli daxil olmaqla, Hemid'dən (Diyarbəkir) Dağıstanın dəmir qapılarına qədər torpaqlara sahib olan padşah **Salur-Qazanın əmisi** kimi göstərilir.

Yuxarıda göstərilənlərin bəzi nəticələrini ümumiləşdirək.

Qoqarlar Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistanın müasir ərazisi olan Qoqaren ərazisində yerləşmişdilər və bu, keçmiş Akhimeani bəyliyinə ərazisi olmuşdur.

Fasianlar Türkiyənin indiki ərazisində, əvvəlki Diauekhi bəyliyinə cənub hissəsində yerləşirdi. Taoklar indiki Türkiyə ərazisində, keçmiş Diauekhi bəyliyinə yaşayırdılar.

Skitinlər indiki Türkiyə ərazisində, keçmiş Diauekhi bəyliyinə ərazisinin qərb hissəsində, xaliblərlə qonşuluqda yerləşmişdirlər.

Si-sakalar indiki Azərbaycan ərazisində Göyçə gölündən başlayaraq, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan Respubli-

kası və qismən Ermənistan, daha doğrusu, Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayırdılar və keçmiş Abilianikhi, Eriakhini, Etiuni и Eriakuakhi bəyliklərinin ərazilərini əhatə edirdilər.

Daha sonra diqqətimizi hay-ermənilərlə heç bir əlaqəsi olmayan Xatt tayfası Er'-lərin üzərində cəmləmək niyyətindəyik. Göründüyü kimi, söhbət hay-ermənilərdən yox, Saka-Xattlardan gedir. **Burada isə, gördüyümüz kimi, heç bir hay-erməni izi yoxdur.**

IV. Sakalar və prototürklər

Şərh olunan mövzunu davam etdirərək, biz bu hissədə, birincisi, Sisakanın nə demək olduğunu, Si-sak tayfalarının qədim Xatlarla əvvəllər göstərilən əlaqəsini nəzərə alaraq, onların harada yaşadığı, ikincisi, hay-erməni saxtakarlıqları nəzərə alınmaqla, Er tayfalarının mənşəyi ilə bağlı nöqteyi-nəzərimizi işıqlandırmaq niyyətindəyik. Elmi dairələrdə Si-sakaların yaşadığı yer kimi qəbul edilən Sakasena (Qafqaz Albaniyası) vilayətindən başlayaq.

Antik dövrdə bu ərazidə Sakalar-Qarqarlar yaşayırdılar və bölgədə köhnə mis və digər mədənlər, eləcə də Qarqarlarla əlaqəli toponimlər vardır.

Lakin əvvəlcə ilkin sakinlər olan sakalar haqqında danışaq.

Strabon və digər antik müəlliflər Kür-Araz hövzəsini **Sakasena**, yeni Sakalar torpağı, Saka tayfalarının yaşayış ərazisi adlandırırlar. Musa Xorenskinin kitabında bu Saka ərazisi **Si-Sakan** və **Bala-Sakan** və ya **Sünik** və **Kiçik Sünikə** bölünür. M.Xorenskinin verdiyi məlumata görə, Sakalar ərazinin bir hissəsini Sünik adlandırırlar, lakin perslər (farslar) onu daha dəqiq olaraq Si-Sakan adlandırırlar (M.Xorenski, Kitab I, Fəsil 21-22). Mətnin bu hissəsi əlavə düşüncələrə vadar edir və üstəlik, Si-Sakan və Sünik adlarının etimologiyasını gizlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr fars dilində - "si" "üç" rəqəminin ekvivalentidir. Bu halda "Sisakan" "Üç saka" kimi izah edilir. Prototürk dilindən **SAK** termini isə "**OX**", bəzən də "**OX ucu**" və ya "**Nizə ucu**" kimi tərcümə olunur (Cem Dilçin, "Yeni tarama sözlüğü", TDK yayınları. Ankara, 2009, s.189). Beləliklə, "**Si-Sakan**" və ya "**Üç Sak**", 12 Oğuz

qrupu birliyindən olan Üç Ok-un başqa bir adının olduğu ortaya çıxır. Görünür tarixi Sisakan-Sünik heç də təsadüfən 12 vilayətə bölünməmişdir.

Qədim türk dilində "Sak" termininin sinonimi də **"OK"** (**OX, OQ və OĞ** modifikasiyaları ilə), eyni zamanda "soy vahidi" termini mənasını daşıyır. Bir çox Türk tayfa birlikləri özlərini bu terminlə adlandırırdılar. Beləliklə, bu terminin mənalardan biri "ox", digəri isə "soy strukturu" olacaqdır ("Qədim Türk Lüğəti", SSRİ Elmlər Akademiyası, Leningrad, 1969, s. 367, 370). Bu termindən öz adında istifadə edən Türk soy strukturu nümunələrindən misallar gətirək: **ON OK (ON OX), BOZ OK (sınmış ox), ÜÇ OK (üç ox) və s.**

Pers (fars) dilindəki -an praformanın cəm şəkilçisi olduğunu nəzərə alsaq, türkcə Si-Sakan daha dəqiq olaraq, **Üç Oklar** kimi, yəni cəm şəklində olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunanlara tarixi Sakasenanın şimal hissəsində yerləşən Şəmşvildə (Şəmşadil şəklində türk uyğunlaşması) adını da əlavə edək. Bu toponim gürcü dilindən də məhz **"Üç Ox"** kimi tərcümə olunur. Bu bölgənin adı gah Anani Shirakatsinin, gah da M.Xorenskinin adına yazılan "Erməni Coğrafiyası"nda keçir. Tərcüməçi və mətnin şərhçisi Kerop Patkanov erməni salnameçisi İoan Katolikosa istinad edərək, qeyd edir ki, bu toponimin adı **"Üç Ox"** ("VII əsrin erməni coğrafiyası", tərcüməsi K.Patkanovundur) kimi tərcümə olunur. Şəmşvildə də belədir. Üç ox haqqında eyni şeyi grabar mətnlərinin başqa bir erməni tərcüməçisi Nikolay Emin vardapet Vardanın (Vardapet Vardan, "Ümumi tarix", tərcümə və şərhlər Eminindir, 1861) əsərinin rus dilinə tərcüməsinin nəşrində də qeyd edir.

Bu “üç ox” nədir? Üç Ox Oğuz tayfa birliyindən başqa bir kimsə deyildir. Tarix Üç Ok Oğuzlarından başqa heç bir **üç ox** tanımır.

Analoji əlaqə erməni mətnlərində Kiçik Sünik adlandırılan **Balasakan** (“Kiçik Oxlar”) toponimi ilə bağlı olaraq, mövcuddur. M.Xorenski parfiyalı Müqəddəs Qriqorinin nəvəsi Qriqorisin ölümündən bəhs edərkən Balasakanı Kiçik Sünik adlandırır (Kitab III, Fəsil 4). Balasakanı, yəni Kiçik Süniki həm də Sisakani-Kotak adlandırırlar, bunu İoan Katolikosun (Drasxanakertsi) (Hovhannes Drasxanakertsi, “History of Armenia”, İrəvan, 1984) kitabının tərcüməçisi M.Darbinyan da qeyd edir.

Təqdim olunan faktları və dəlilləri qiymətləndirərək, M.Xorenskinin kitabında Qafqaz və Anadolu skiflərinin tarixinin erməni-xay etnosunun ayağına yazıldığı qənaətinə gəlirik. Təsadüfi deyildir ki, M.Xorenskinin kitabında ermənilərin mifik əcdadı olan Hayk “Xalqlar Cədvəli” təftiş edilərək, İncildəki Torkom və Aşkenazın törəməsi kimi oraya yerləşdirilmişdir, hansılar ki, İncil ənənəsinə görə, skiflərlə bağlıdır. Üstəlik, qeyd etmək lazımdır ki, məhz Əhdi-Ətiq ənənəsi həm də Türklərin və çöl xalqlarının şəcərələrini Torqom, Aşkenaz və Yafəsin bəzi qipotetik soylarına qəddər aparıb çıxarır. Məsələn, Yəhudilərin “Xalqlar Cədvəli”ndə Torgom soyu haqqında belə qeyd olunur: “Toqarma (Torqom) on soydan ibarətdir, bunlardan: Kozar (Xəzərlər), Petsinak (Peçeneqlər), Alan, Bulqar, Kanbina, Türk, Buz (Oğuzlar), Zaxuk, Uf (Başqırdların əcdadları), Tolmas (Türk tayfasının adı)” (İosipponun Kitabı, “Xalqlar Cədvəl”, 1978, s. 3-9).

Nəticədə M.Xorenski və digər erməni müəllifləri Şərqi Anadolunu skif tarixini və Qərbi Azərbaycanı öz etnoslarının tarixinin başlanğıcı hesab edirlər.

Bundan qabaq təsvir edilənlər tamamilə müəyyən məqsədlər daşıyırdı, yəni sözügedən torpağın ən qədim dövrlərdən Esxilin (e.ə. VI-V ə.), “şəksiz skif diyarı”, Lukianın “Bağlı Prometey” əsərində (II ə.) “skiflər üçün acınacaqlı mənzərə” kimi təqdim edildiyini göstərmək, yəni Saki torpağı hansı ki, məhz sonradan alban sakinləri ilə Albaniyaya çevrilmişdir və Xorenskinin fikrincə, utilər, qardmanlar, savdeyanlar və qarqarlar tayfası Sisak nəslindəndir, yəni saka mənşəlidir.

Qorunub saxlanmış qaynaqlarda **Suvar-Sabirlər, Kəngər-Peçeneqlər** və Hun birliyindən olan digər türklər haqqında məlumatlar vardır. **Cənubi Qafqazda və ətraf ərazilərdə Savir-Subarlar ən azı Herodot dövründən bəri qeyd edilmişdir. Onlar Antik dövrdə skiflər, erkən Yunan-Bizans dövründə hunlar, daha sonra isə türklər kimi xarakterizə olunurlar.** Qafqaz Albaniyası dövrünə aid bir sıra yer adları (Kalankatuk, Sodk, Sisakan, Balasakan və s.) bu torpaqların qədim sakinləri kimi türklərə şahidlik edir.

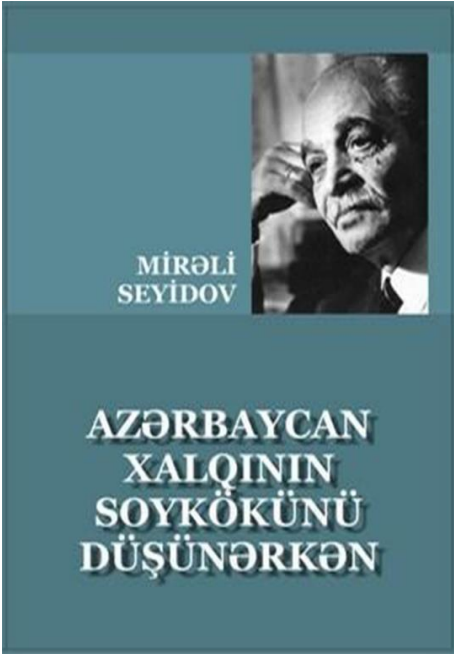
Saka-Xatların Cənubi Qafqazda necə məskunlaşdıqlarını anlamaq üçün onların Qafqaza köçünün əsas mərhələlərini xatırlatmaq lazımdır.

Sakaların başçılarının Midiya hökmdarı tərəfindən xaincəsinə öldürülməsindən sonra Kiçik Asiyadan şimala çəkilən xeyli sayda saka-xatlar Cənubi Qafqaz ərazisində məskunlaşdılar. Bununla yanaşı, Xett dövlətinin, daha sonra isə bütövlükdə Xatt Konfederasiyasının süqutundan sonra Xett tayfaları müasir Suriya ərazisindən şimala

və şərqə doğru Urartuya və onlara tabe olan şimal ərazilərinə, habelə gələcək Parfiya çarlığının ərazilərinə (Böyük Arsakidlər (Ərsaklar) dövləti) miqrasiya etdilər. Bununla yanaşı, assuriyalılar Xetləri məcburi köçürdülər, məsələn, e.ə. I Ar-giştı belə bir məcburi köçürmə etmişdi (Fessenden, Campbell, Melikişvili).

Beləliklə, Cənubi Qafqaz ərazisindəki ilkin avtoxton saka əhalisi Xatlar (Xetlər) – Sakalar miqrantları ilə tamamlandı.

Sakalar Sakasena və Artsaxa (Ər Sag'a) ad vermişlər və Arsak etnotoponimi türkcədən tərcümədə "Saka (tayfanın) Kişiləri (döyüşçüləri)" mənasını verir.

Bu barədə Azərbaycanın tanınmış folklorşünası və linqvisti **Mirəli Seyidov** yazıb. O, həmçinin Qarabağ və Artsax adlarının ərazi sinonimliyini göstərib. Xüsusilə, M.Seyidov "bağ" = düyün, soybirləşməsi (tayfa birliyi) və "kara" (qara) = başçı, böyük, güclü ("baş", "böyük", "güclü") mənələrindən birini verir, daha doğrusu Qarabağ = "güclü, böyük soybirliyinin başçısı" (tayfa birliyinin əsas, baş hissəsi)

(M.Seyidov) və onları **Sakasena və ya Artsax (Ər Saq')** sakaları hesab edir.

Öncə qeyd etmişdik ki, Sak sözünün etimologiyası = Sa + ok, yəni “yay (bağ)” + “ox” (M.Seyidov, E.Əlili, K.İmanov). Türk sözü Sak (g), Saq, bir qədər dəyişilərək “şaq”, “tsaq” alınmaları ilə erməni dilində – “Arşak” (K.İmanov) kimi işlədilir.

Qeyd edək ki, Qafqaz Albaniyasının əsas tayfaları avtohtonları: türkdilli albanlar, onlar da Xatt-Sakalardır, sakalar və qarqarlardır – onlar Khar-Khar (sakalar)dır. M.Kalankatukskinin fikrincə, albanlar Kittiylərdən və ya Xattlardan-Kommagen yaxınlığında, Xatt Konfederasiyasının paytaxtı Karxemişin yaxınlığında yerləşirdilər və Ude çarlığını (Alban çarlığı) yaradan «Land of Yatu» əhalisindən idilər, onların paytaxtlarından biri Berdaa (Bərdə) olmuşdur (J.Campbell). O hesab edirdi ki, Dağıstandakı Kasi-Kumuk (Kazi-Kumuklar) və Udi (Utilər) onların birbaşa törəmələridir.

Alban tayfa ittifaqından olan qarqar tayfası (Khar-Khar), həm də Xatt xalqı (J.Campbell) da sakalar olmuşdur.

Bizim fərziyyəmizə görə, həm də saka mənşəli olan alban-sakalar, qarqar-sakalar, utilər və həmçinin öncədən bu torpaqlarda yaşayan Er-lər Albaniyanın əsas tayfalarıdır və onlar Albaniyanın ilk hökmdarı Si-sakanlı Aranın əfsanəvi nəslindəndir, yəni avtohtonlardır.

Bununla yanaşı, eramızın ilk əsrlərində türkdilli aralar, hunlar, kəngərlər, savarlar (subarlar), peçeneqlər, ter-terlər (Qeybullayev) və massagetlər (K.İmanov) gəldilər, hansılar ki mənşəyinə görə Sakalarla əlaqəli idilər.

Beləliklə, sakalar (sukn-parfiya dilində) İberiya ilə Şirvan arasında, o cümlədən Şəki, Qax, Zaqatala (Kürün sol sahili, Alban vilayətləri Kambisena, Şəki, Kabala), eləcə də Sünikdə, Göyçə gölünün şərqində və Sakasendə (Gəncə zonası), Baytakaran (Balasakan), Arazdan cənuba doğru Mil düzündə yaşayırdılar.

Göründüyü kimi, söhbət sakanlardan gedir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz sakalar xatlardılar.

Məlum olduğu kimi, Xetlərin (Xatların) müxtəlif adları var: Heth, Hittit, (Kittit) Chettai (Septuaginta), Khita, Kata, Xata, Ket, Khitt, Xit, Xet, Xat, Khati, Kitay və s.

Şah İsmayılın Xətai adı da Xatlarla bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq, biz alban tayfalarının turan mənşəli olması haqqında yeni məlumatlara maliklik, bu da onu nəzərə almağa imkan verir ki, eramızdan əvvəl I minilliyin birinci yarısında albanlar, sakalar, qarqarlar, xəzərlər + şarvanlılar, şamaxılar, bakanlar, kabirlər, kataylar və erlər Albaniyanın sakinləri olmuşlar. Katay (Kataq) tayfası isə Uti Alban vilayətinin Tuç-Kataq mahalında yaşamışdır (Erməni coğrafiyası, VII əsr); “Kotayk” toponimi Artsakda mövcuddur, XVII əsrdə Dağlıq Qarabağda Katuklu kəndi olmuşdur. Maraqlıdır ki, qazaxlar, qaraqalpaqlar, qırğızlar, özbəklər və başqalarında katak (katay, ktay), Armeniyada isə “katak” (F.Metsopski, K.Gandzaketsi və s.), Zəngəzurdə Köhnə Katuk (Qeybullayev) etnonimi mövcuddur. Bundan əlavə, **Kotay qavarı sonralar Zəngibasar adlanırdı və XVI əsrə qədər İrəvan ərazisində Kitay mahalı var idi.**

Kitay/Katay/Xatay adına görə Xatt tayfalarına borcluuyq.

Məlikişviliyə uyğun olaraq Urartu dövrünə aid yazılarda Kur Xate adlanan ölkə Türkiyənin uzaq cənub-şər-

qində Çeyhan limanında şərqə tərəf olan və Xatay adlandırılan vilayətində yerləşir. Burada özümüzdən qeyd edək ki, həmin ərazi Suriyada tükənir və qədim xattilərin yaşayış arealından təxminən 100 kilometr məsafədə Suriyanın Hələb şəhərinin uzaqlığındadır.

Odur ki, buralara köçürülən Xatay (Xati/Xate) etnosunun adı ilə bağlı İrəvanın müəyyən hissəsi və onun ətrafları XVI əsrə qədər (Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi yaranmasına qədər) Kitay mahalı adlandırılırdı. Ermənilər bu adı K.tayk şəklində yazır və Kotayk (Котайк) kimi oxuyurlar. Buradan aydın olur ki, bu ərazinin adı “turanlı xattiləri, yəni saka-prototürk yurdunun” anlamına gəlir (prototürklərdə “k” – çoxluq əlavəsi, etnik mənsubiyyətin bildircisi, “s” yunan dilində olduğu kimi). N.Emin isə öz növbəsində 1893-cü ildəki M.Xorenskinin nəşrində göstərirdi ki, Kitay Ararat mahalının 20 vilayətlərindən biridir və İrəvan onun mərkəzidir.

Gürcü xronistləri də XV əsrdə bu torpaqları Kitay şəklində qələmə verirlər. Yazıların birində Teymurləngin Kitay xanı ilə birləşərək, Kartliyə (Gürcüstan) hücum etdiyini göstərir (A.C.Хаханов, “Экспедиция на Кавказ”, 1892, 1893, 1895 г., М., Типография Гербера, с. 1-69, 53).

Beləliklə, e.ə. VIII əsrdən b.e. XV əsrinə qədər İrəvan çuxuru Kitay mahalı kimi tanınmışdır. Tarixi mənada bu ərazi sonrakı dövrdə Eçmiədzin, Axta, Artaşat, Qəmərlı rayonlarını da nəzərdə tuturdu.

E.ə. II minilliyin ortalarında xattilərin (xetlərin) şəhərlərinin biri Ar Xita kimi adlandırılırdı (Г.Б.Джаукян, «О соотношении хаяского и армянского языков», Историко-филологический журнал, №1, Ер., 1988 г., стр.37-59). Buradan (tək bizim mülahizilərimizə görə yox) və di-

gər mənbələrə əsasən, görünür ki, Xitaylar Xet qəbilələrinin ittidaqına daxil olaraq və güclənərək, Şimali Suriyanı da özlərinə tabe etmişlər.

Elat və Hittitlərin yazılarında Xita adı ilə rastlaşmaq mümkündür. Məsələn hökmdar və dini rəhbər Suzian Avan-ın varisinin adı Xita idi. Əmir Teymur İldırım Bəyazidi məğlub etdikdən sonra Xita-ları Türkiyədən Ərdəbil və Təbrizin ətraflarına köçürdü və XVI yüzillikdə Xita-ların gücü ilə Səfəvi dövləti yarandı. Ərdəbil Xit'alarının tanınmış dövlət və incəsənət xadimlərindən Şah İsmayıl Xətayini və XIII əsrin məşhur şairi Şəms Təbrizini nümunə gətirmək olar. Cəlaləddin Ruminin Şəms Xətai haqqında yazırdı: “Günah bu Türkdə Xatadır ki, onun üzündən yolumu azdım, nə edim?”

Yada salaq ki, Əqsaqlar elə Arsak = Dae, Dahi, Aparnılar və ya Saka tayfalarındandır (Strabona əsasən, “Şərqi Skiflər = Sakalar və Massagetlər”) və onlar Parfiya İmperiyasının yaradıcılarıdır, Arşaklar isə onlar tərəfindən təyin olunan və hökmranlıq edən “Erməni çarlığı”nda onların dominionunda (“bəylik”) idi, özü də üçündən (Atropatena, Albaniya və Arminiyada) birinin başında olmuşlar.

Xita-ların soykökündən olan Qamların varisləri Kitebaq kimi tanınaraq, İrəvan çuxurunda yaşamışlar. XIII əsrdə S.Orbelian bunlar haqqında məlumat verir və bu günə qədər də Gədəbəyin köklü əhalisi Kitay bəylərindən gəlir. Xüsusi qeyd edək ki, Kitebaq-ların, qam varisləri, V.V.Radlova əsasən (1861-ci ildə Orta Asiyada olarkən), qıpçaqlar da hesab olunur.

Bir daha qeyd edək ki, Uti Alban vilayətinin Tuç-Kataq mahalında yaşamış (“Erməni coğrafiyası”), Kitay/Xitay – Katay (Kataq) tayfasını erməni salnameçiləri K.tayk

kimi yazır və Kotayk kimi oxuyurdular (N.Emin, M.Xorenskiyə ön söz).

Beləliklə, Kitay qamlarının (şamanların) qolu isə Kitebaq adlandırılmışdır (Orbeli), buradan da Gədəbəy adı törəmişdir, Gədəbəy = Kəta/Kita + bəq (bəy) = Kitebağın qalıq hissəsinin adından.

Öncə biz erməniçiliyin albanlara qarşı son saxtakarlıqlarından biri ilə tanış olmaq imkanı yaratdıq və həmin uydurmanın mahiyyəti qısaca formula çərçivəsində “albanlar heç də albanlar deyil, onlar alban özünüdərk olan xay-ermənilərdir” mənasını daşıyırdı.

İndi isə erlər nümunəsində həmin saxtakarlığın, alban etnosunun mövcudluğunu inkar edən və ya onun XII əsrdən gec olmadan erməniləşdirilməsi və silinməsinə əsaslanan digər versiyası üzərində dayanacağıq, hansı ki, qısaca şəkildə “erlər albanlar deyil, (xay-ermənilər özlərini aid etdirən) hind-avropalılardır”.

Hörmətli iştirakçılar!

Nisbətən bu yaxınlarda İrəvan Tarix Muzeyinin tarixçisi Anjela Teryanın “İrəvan-arilərin məskəni” adlı araşdırması dərc olunub (<https://verkramas.org/article/4064>, 27/07/2022). Müəllif iddia edir ki, eramızdan əvvəl V-III minilliklərdən başlayaraq, İrəvanda yaşayış məskənlərinin 4-5 mədəni təbəqəsi aşkar edilmişdir. Lakin eramızdan əvvəl hansı yaşayış məskənlərinin aşkar edildiyi sualını bir kənara qoysaq, bəllidir ki, yalnız XVI əsrin əvvəllərində burada Rəvan (Şah İsmayıl Xətəinin sərkərdəsi Rəvanqulu xanın adını daşıyan) adlı qala meydana çıxmışdır, göstərilən müəllifin psevdorqumentlərinə diqqət yetirək.

A.Teryana görə, “erməni əlyazmalarında Arevan, Erevan, Ervan, Eruan və s. kimi qeyd olunan”, həmçinin “səyyah və tədqiqatçıların əsərlərində Erivan, İrvan, İra- van, Erevan, İrevan” adlarını izah edən çoxlu şərhlər və rəvayətlər mövcuddur. Üstəlik, “Ptolemeyin xəritəsində (II ə.) göstərilən “Tervan yaşayış məntəqəsinin İrevan oldu- ğu” güman edilir. Bunun “sübut”u kimi isə İrevan və Ter- vanın coğrafi en dairəsinin üst-üstə düşməsi göstərilir.

Bununla yanaşı, İrevanın adı Nuha bağlanır, daha dəqiq desək, Ümumdünya tufanının (daşqınının) suları çəkildikdən sonra Ağrı dağından Nuh torpağı görərək “erevats, erevats” deyə qışqırır ki, bu da erməni dilindən tərcümədə “göründü” deməkdir. Guya buradan “Yereval” sözü və “İrevan adının” mənşəyi yaranıb. Xüsusilə, “yerli sakinlər bu əfsanəni” və yaşayış məskəninin “daşqından sonra Nuhun tufandan əvvəl yaşadığı yerdə salındığını” o cümlədən, 1672-1673-cü illərdə İrevanda olmuş fransız səyyahı Jan Şarden söyləmişlər.

Erməni müəllifi İrevan adın təfsirinin başqa bir vari- antını da verir və onu “Ervandunilər sülaləsinin sonuncu IV Ervandla (e.ə. 220-201-ci illər)” əlaqələndirir (əslində burada söhbət hay-ermənilər tərəfindən mənimsənilmiş və adı dəyişdirilmiş Persiyanın 4-cü satrapı Orontesdən gedir). Deklarativ olaraq qəbul edilmiş bu nağılabənzər versiyalar üzərində dayanmağa ehtiyac yoxdur.

Lakin müəllif yazır ki, “İrevan adını fars xanı Revan- qulunun adı ilə bağlayan türk-pers rəvayətini sadəcə ola- raq, buraxmaq olar, çünki o, XVI əsrin əvvəllərində İre- vanda hökmranlıq edirdi, İrevan və onun adı isə min illik tarixə malikdir”.

Və burada, şübhəsiz ki, bu saxtalaşdırmanın şərhinə ehtiyac vardır.

Birincisi, Şah İsmayıl Xətai elmi dairələrdə bir-mənəli qəbul edilmiş nöqtəyi-nəzərə görə, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi olduğu halda, nə üçün müəllif “türk-fars” rəvayəti terminini işlədir?

İkincisi, niyə o dövrün mətnlərində və klassik mənbələrdə kifayət qədər dəlillər olduğu halda “rəvayət” sözü işlədilib?

Üçüncüsü, “İrəvanın min illik tarixini” sübutsuz qəbul etmək nəyə lazımdır?

Bundan əlavə, erməni müəllif İrəvan adının mənşəyini, özünün də qeyd etdiyi kimi, “qədim erməni çarlığı Ararat-Urartu (Biaynili və ya Van çarlığı)” ilə bağlamağa çalışır.

Qeyd edək ki, hay-erməni tarixçiləri istisna olmaqla, elmi dairələr yekdilliklə hesab edir ki, Urartu sakinləri ilə hay ermənilər arasında etnik və dil əlaqəsi yoxdur. Urartu əhalisi qarışıq hurrit-hatti etnosdur, daha doğrusu, “aziyanik” əhalisinin nümayəndələridir, onların dili Turan dillərinin təsnif olunduğu aqqlutinativ xarakterli dillər qrupuna daxildir və Hind-Avropa və semit dillərinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

A.Teryanda qeyd olunduğu kimi, vaxtilə arxeoloq M.Nikolski İrəvan yaxınlığında, Arin-berd təpəsində çar I Rusanın (e.ə. 735-713-cü illər) Urartu mixi yazılarını aşkar etmiş və bu yaılarda Eriaini, Eriaxi, Erebuni adlarına rast gəlmişdir. Erməni tarixçisi Q.Kapantsyan Eriaini qalasını və ölkəsini eriya (ariya) tayfasının adı ilə əlaqələndirmişdir. O, Eriahi ölkəsini də bu tayfalarla əlaqələndirmişdir (sonradan təqdimatımızda bu ölkələr üzərində dayanacağıq).

“İrəvan adının yaranmasını” o, “eri-avan”dan (Ariilər ölkəsi) mümkün hesab edirdi. Bu bölgədə aparılan arxeo-

loji qazıntılar zamanı Urartu kralı I Arğiştinin (e.ə. 786-754-ci illər) mixi yazıları aşkar edilmişdir, burada Erebuni yaşayış yerindən bəhs edilir.

Mixi yazılarda yaşayış məskəninin və qalanın səhrada olması, I Arğiştinin “Xati və Tsupani ölkəsindən 6000 döyüşçünü (daha doğrusu, Alarod-Hurri və Hetlərdən ibarət əhalini) burada məskunlaşdırmasına baxmayaraq, hay-ermənilərin onları protoerməni əhalisi elan etməsinə mane olmadı və 1968-ci ildə İrəvanın mövcud olmayan tarixini qeyd edirlər).

Lakin bu saxtakarlıq da kifayət etmədi və mahiyyətə yazı prototipi və hayların Urartu irsi ilə birlikdə absurd oldu.

XX əsrin ikinci yarısında ermənilər bütün dünyaya bəyan etdilər ki, Azərbaycan kəndi olan Zəngəzurun Zeyvə kəndində (ermənilər tərəfindən sonralar Metsamor adlandırılıb) tapılmış eramızdan əvvəl XVIII əsrə aid qəbir daşı üzərində olan Urartu mixi yazısını oxuyaraq və belə qənaətə gəliblər ki, onlar qədim dövrlərdə mövcud olmuş qüdrətli Urartu dövlətinin birbaşa varisləridir.

Bir sözlə, urartuluları öz əcdadları elan etmək və bununla da bu dövlətin bir vaxtlar zəbt etdiyi bir çox ərazilərə iddialarını “əsaslandırmaq” iştahları çox böyük idi. Ancaq bu da hələ hamısı deyil. İddia olunurdu ki, mixi yazı erməni dili vasitəsi ilə oxunub və bu dəlil əsasında iddia olunurdu ki, yazı erməni dilində olub və qədim dövrlərdə qədim erməni əlifbası dünyanın proto-əlifbası olaraq (?) sonrakı bütün əlifbalar onun əsasında qurulmuşdur.

Beləliklə, nə az, nə çox, dünya yazısının erməni mənşəli olması barədə iddia irəli sürülür. Elmi ictimaiyyət və aparıcı ekspertlər bu iddianın etibarlılığına o qədər də

etibar etmədikləri üçün onları obyekt və dekodlaşdırma metodologiyası, bir sözlə, əlavə sübutlarla tanış etməyi tələb etdilər.

Söhbətin XIX əsrə aid qəbir daşı üzərindəki ərəb yazısından getdiyi və onun tələb olunduğu kimi sağdan sola yox, soldan sağa “oxunduğu” aydınlaşandan sonra erməni iddialarının absurdluğu üzə çıxdı.

Ortaya çıxan absurd sensasiyaya görə mütəxəssislər arasında yaranan hiddət dalğasının sərhədi yox idi və akademik Piotrovski erməni elə mətbuatında bu erməni absurdluğunu istehza ilə ifşa etdi.

İrəvan (Erevan) adının etimologiyasına gəlincə, müəllif Kapantsyanın mülahizələrinə, eləcə də A.Teryanın yazdığına, bölgədə “ar, er, ur, ir” ilə “başlayan bir çox coğrafi adların, eləcə də xüsusi adların olmasına və “məskunlaşma” mənasında “van” sonluğuna əsaslanaraq, Kapantsyanın konsepsiyasını inkişaf etdirməyə çalışır.

Müəllif hesab edir ki, bura nəinki ari, eri tayfasının yaşayış yeridir: “Urartu mixi yazısında “ebani”ni A.Teryan ermənicə “avan” sözü ilə eyniləşdirir və müəllif yazır ki, “bu halda Erebutunini ... “ari” və ya “eri” tayfasının yaşayış məskəni kimi oxumaq olar”. Arqument kimi qeyd edilir ki, “əcnəbi səyyahların əsərlərində İrəvan fars variantında İrivan, İrevan, İrvan, İravan kimi qeyd olunduğunu xatırlatmaq yerinə düşər. İrəvan adının qədim qonşular – qohum iranlılar arasında mövcud olan **İran variantı da sübut edir ki, müəllifə görə, İrəvan adı Ari və ya Eri tayfasının yaşayış məskəni mənasını daşıyır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, müqayisə üçün İran adını xatırladaq, iranlılar arasında “ar” “ir” şəklində çıxış edir”.**

Qeyd edək ki, məntiqə absurd və tarixilikdən tam uzaq olan sonuncu “arqument” Avestaya istinadla daha

da “dərnləşdirilir”, daha doğrusu, “Zend Avestada – “Eerin Veedjo” və ya “İran Vedj” qeyd olunan İrəvan adı arilərin ata-baba yurdunun adına bənzəyir”.

Bu müəllifin “paytaxt İrəvanın adı”, Ari və ya Eri qəbiləsinin yaşayış məntəqəsi olması, arilərin yaşayış məntəqəsi və buradan da onun qurucularının – Alarodlar – Urartuluların Hind-avropalılar olmasının çıxması barədə “nəticəsi” elmi ictimaiyyət tərəfindən yekdilliklə rədd edilir.

Təqdimatımızda biz “Er” (“erlər”) adlanan tayfanın mənşəyi və genetik kökləri və A.Teryanın təklif etdiyi konseptual yanaşmadakı tam cəfəngiyyəti göstərəcəyik.

Həmin məntiqə uyğunsuzluq qısaca olaraq, ondan ibarətdir ki, baxmayaraq ki, sovet hakimiyyəti dövründə Erebuni qalasının 2750 illiyi ilə bağlı məzhəkə çıxarıldı və onun adı İrəvanla (Yerevanla) eyniləşdirildi, mənbələrdə göstərildiyi kimi, Urartu dövlətinin çiçəkləndiyi uzaq illərdə urartulular bu Cənubi Qafqaz ərazisini “düşmən torpağı” kimi qəbul edir və sonralar oranı işğal edirlər. Belə çıxır ki, ermənilər Urartu dövlətinin tərkibinə vilayət kimi daxil olan illərdə Erebuninin əsası onlar tərəfindən **düşmən ölkəsində** qoyulmuşdur.

İndi isə qədim mətnlərə və klassik mənbələrə əsaslanaraq, erlər (Ər) tayfası haqqında məlum olan məlumatları təqdim edəcəyik. Əvvəlki əsərlərimizdə yuxarıda deyilənlər üçün əsaslandırılmış dəlillər olduğuna görə onları qısaca veririk.

Er'lər (Er) tayfasına gəldikdə, onların Göyçə gölünün şərq sahilindən, Eriakhini (bəzən Eriaini kimi qeyd olunur) ölkəsindən gəldiyi məlumdur (M.V.Nikolski “Kələnada I Rusanın pazşəkili yazısı...”), bu torpaqlarda saka-xetlərin kütləvi köçündən öncə yaşaması erkən orta əsrlərdə Qərbi Azərbaycan torpaqlarından şimala, Kaxetinin

qonşuluğuna köçməsi və Albaniyanın və Kartvelin sərhədlərində yerləşməsi, burada Ereti vilayəti kimi tanınması, sonrakı illərdə isə gürcüləşməsi və əsasən Gürcüstan ərazisinə daxil olması ilə bağlıdır. Öncə isə Anadoludan gələn **Er'lər** indiki Armeniyanın mərkəzi hissəsində yerləşirdi (xəritəyə bax). Anadoludan gəlirlər. Tayfanın adı Er teonimi əsasında yaranmışdır (M.V.Nikolski, İ.İ.Meşçaninov). Sonralar (eramızın V əsri) **Er'lər-in** bir hissəsi Heretide (Gevond) məskunlaşdı və pravoslavlığı qəbul edərək, Gürcüstan çarlığına daxil oldular.

Tarixən bəllidir ki, Erlər = Xett (Xatt) tayfalarından biridir; Xett panteonunda Er/Ar teonimi var (Kapantsyan). Erlərin dili aqqlütinativdir, onlar Urartu dövlətinin yaradılmasında iştirak etmişlər, Er tanrısı Urartu panteonunda üçüncü mühüm yer tuturdu (B.B.Piotrovski). Erme adı (Homerə görə Arimi) Suriya və Kilikiya sərhədindəki ərazidən törəmişdir və Xett adlarından biridir (Pindar, Strabon, J.Campbell). Erme (Arme) Mesopotamiyadan, sonra isə Fələstindən şərqə getmiş Xettlərin (J.Campbell) Nairi xalqı idi.

Mənbələrə görə, Nairilər Nevrilər (Herodot) adlanır, onlar həm də İtaliyanın skifləri idilər və onlardan Naharcer – etrusqların bir hissəsi və Navarrese – Navarre yaranmışdır (J.Campbell).

E.ə. XIV-XIII ə. aid Boğazgey lövhələrinə görə Xattlardan olan Er tayfası hələ urartular tərəfindən Ereuni qalası tikilməzdən əvvəl Saad-Çuxurda məskunlaşmışdı və onların yaşadıkları ərazi “Arey ölkəsi” adlanırdı.

Maraqlıdır ki, M.Xorenskinin Qeqecik Er-i “gözəl Er” deməkdir.

M.Xorenskiyə istinadən, harada Sakasen və Aran dilində danışırıqlar, orada xay dilində danışan öl-

kə bitmiş olur. “Qeyd etdiyimiz erməni tarixçinin mülahizəsi məhz “Armeniya tarixi”ndə əksini tapmışdır (I hissə, СПб, 1808-ci il 355-ci səh.). Lakin tərcüməçi Emin 1893-cü ildə buraxılan öz versiyasında məlum səbəbə görə, M.Xorenskinin bu fikirini məlum səbəbə görə tərcümədən çıxarır. Əslində bu addım xayların qədimdə heç bir zaman Sisian, Göyçə və Aran, o cümlədən Qarabağ ərazisində yaşamamasından irəli gəlirdi.

Er-lər Cənubi Qafqazda nə vaxt və necə əmələ gəldilər? Tarixi mənbələrdən məlum olduğundan Arqışti I (Ərquş I) bugünkü İrəvan ərazisinə xetləri (xattilərin) və Cupan (Çupan, güman ki, Çoban) qəbilələrini yerləşdirərək, gələcək bu ərazilərdəki şəhər-qalanı Erebuni adlandırır, bu isə mənasına görə, Er oba (Ər oba) demək idi. E.ə. 733-cü ildə Arqışti xattiləri məğlub edərək, həmin qəbilələri Erebuni regionuna köçürdü (M.В.Николский, «Клинообразные надписи Закавказья», Материалы по археологии Кавказа, вып. V, М., Типография Гербека, 1896 г.; Г.А.Меликишвили, «Урартские клинообразные надписи», М., АН СССР, 1960 г., с.504; Гр.Капанцян, «Хайаса – колыбель армян», Ер., Изд., АН Арм. ССР, 1947 г.). İstinad etdiyimiz əsərdə Məlikişvili yazırdı ki, Alçalı və Atamxan kəndlərində tapılmış Arqıştinin qayaüstü yazılarında “yad xalqı ərsəyə (təbəçiliyə) gətirmək məqsədilə mən [Arqışti] Erebuni qalasını tikərək, burada 6600 Xate və Çupan qəbilələrindən olan döyüşçü yerləşdirmişəm” (səh. 17, 29, 250).

Kitay və Çoban qəbilələrinin I Arqışti tərəfindən Arzın yuxarı axarlarına köçürülməsinə Erebuni-nin təsis edilməsindən öncə bu torpaqlarda əsas qüvvə simasında Er-lərin türk boyları çıxış edirdilər. Belə ki, I Rusanın Göyçə gölü ətrafında qayaüstü yazılarında Er-lərin ölkəsi, Eri-

aini adı ilə verilir (bax: М.В.Никольский, «Клинообразная надпись Русы I в Келану (Алчалу) на берегу Гекчи в Эриванской губернии», М., 1893 г., с.1-78).

Ümumiyyətlə, Eriaini gölün o tayındakı 19 ölkədən biri idi, başqa sözlə desək, Albaniyanın gələcək ərazisində yerləşirdi. (Н.В.Арутюнян, «Топонимика Урарту», I, Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1985 г., 308 с.)

Er-lər e.ə. VIII əsrdə Cənubi Qafqaza köçmüşlər, belə ki, bu dövr Urartu dövlətinin yüksəliş dövrü idi. Çar Menua dövründə, yəni e.ə. IX əsrdə Er-lər Şərqi Anadoluda yaşayırdılar. Van yazılarında onları Eruni adlandırırdılar (bax: Н.В.Арутюнян, «Топонимика Урарту», I, Изд. АН Арм. ССР, 1985 г. с.262).

М.В.Никольскийə və İ.İ.Меşанинова görə, Eriani ölkəsinin adındakı “Er” teonimdir, yəni “Eriani” – “Er tanrının varisləri” deməkdir, “Erebanı” isə “oba” mənasında işlənilir, yəni “Er-dən törəyənlər” (bax: И.И.Мещанинов, «Географическое название верховьев Аракса по халдейским надписям», Ш., №3166 (АМЕА Мərkəzi kitabxanası, стр.45, həmçinin М.В.Никольский, «Клинообразные надписи Закавказья», Материалы по археологии Кавказа, вып. V, М., Типография Гербера, 1896 г., стр. 98, 125).

Alimlərin fikrinə əsasən, urartu yazılarında “e” “ev” mənasını daşıyır, “eba” – “oba” deməkdir (Г.А.Меликишвили, «Урартийские клинописные надписи», М., Изд. АН СССР, 1960 г., с.88).

Qədim türk yazılarından – abidələrindən biri Taşebədə tapılmışdır. “Eva”nın “axirət” mənasını daşdığı göytürk yazıları Urartu yazılarından bir qədər fərqlidir.

Arazın yuxarı axarları və Ağrıdağ arasında yerləşən Er-lərin ölkəsi onları Urartu işğal etməmişdən öncə Eroba

adı ilə tanınırdı. M.V.Nikolski Alçalu və Atamxan yazılarına əsaslanaraq qeyd edir ki, Erivan şəhərinin bünövrəsi Er-lər varislərinin ölkəsində təsis olunmuşdur (M.B.Никольский, «Клинообразные надписи Закавказья», Материалы по археологии Кавказа, М., 1896 г., с. 98, 125-126).

Erlərin nəslə haqqında daha əvvəlki məlumatlara e.ə.XIV-XIII ə. aid gil lövhələrdə rast gəlmək olar.

Öz növbəmizdə qeyd edək ki, Achashtari – Shuah xətti ilə, Er – xatt hökmdarlarından birinin adı idi, oğullarından birinin adı Er, digərinin isə Shalah idi).

Er-lərin varislərinə aid daha erkən tarixi məlumatlar (e.ə. XIV-XIII ə. aid gil yazıları) göstərir ki, Er-lər öncə Xett birləşmələrinə daxil olmuşlar və heç də təsadüfi deyil ki, Xett panteonunda Er/Ar teonimi mövcud idi (bax: Г.Капанцян, «Общие элементы между урартским и хеттским языками», Ер., Гос. изд. Арм. ССР, 1936 г., с.53).

Onu da qeyd edək ki, Məlikişvilinin mülahizəsinə əsasən, iltisəqi dillərdə danışan Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunun etnoslarının Xett dövlətinin formalaşmasında mühüm rolü mövcud idi. Kapantsyana əsasən isə bu etnoslarda Er erkək başlanğıcı, bahar və günəşin istiliyi ilə qidalanan oyanış tanrısı idi. (bax: Капанцян, с.53). İlk mənbələr birmənalı göstərir ki, Erebus qalasının tikilməsinə qədər indiki Armeniyanın mərkəzi hissəsi Er-lər varislərinin torpaqları idi və burada yaşayan əhalinin Er adlı tanrısına Er-lər Erebus qalasının tikintisindən öncə sityiş edirdilər.

XIX əsrin sonlarında qafqazşünas Kerop Patkanov yazırdı ki, mixi yazılı abidələrlə təsdiq olunmazsa, kilsə salnamələrinə etibar etmək olmaz. **Məhz Xett və Urartu mixi yazı mənbələri göstərir ki, tanrısı Er olan türklər**

İrəvan mahalında, Erebunidə, yəni Erebuni qalası tikilməzdən əvvəl bu ərazidə yaşamışlar.

"Albanlar = Xattlar = Sakalar" mövzusunda yekun olaraq, qeyd edək ki, Xettlər ("Land of Yatu"dan olan adamlar", Kommagen yaxınlığında, Karxemişlə yanaşı = Xett Konfederasiyasının paytaxtı) Ude' Alban çarlığını yaratdılar, Kasi – Kumuk – onların birbaşa nəsiləridir (J.Campbell). Həmçinin albanlardan olan Khar-Khar (qar-qarlar) elə Xatt xalqıdır.

Albanlar = Temenitlər nəslindən olan Xattlar (Aşşurun kiçik oğlu və 2-ci arvadı Naarah) (Arayış: bunlar Sinaydakı Huşamı (Kuş) fəth edənlərdir, İncildə Amalek kimi tanınır).

Alazani hövzəsinin sakinləri = Lipoksayın törəmələri (skiflərin atası Tarqitayın böyük oğlu), Xettlərin Zerethitlər nəslindən (Aşşurun Helah ilə 1-ci nikahından olan böyük oğlu), onlar Troyalılardır, Asureell, Krit, Kipr.

Kolaksaydan olan çar skifləri (Paralatae) (Targitayın kiçik oğlu) Alarodiyansları vermişlər.

Saf (qarışıq olmayan) skiflər = Beerothitlər (Temenitlərin qohumları) = "Subartu xalqı", Elamı fəth edənlər (Temeninin qardaşı Cherferdən törəmişlər) (J.Campbell).

Beləliklə, Qafqaz Albaniyasının bütün avtoxtonları Xatt/Xett mənşəlidir.

Fessenden, Campbell, Sayce kimi görkəmli tədqiqatçılar Xatt/Xett dilinin aqlütinativ (iltisqa) dil olduğunu göstərmiş, onları Ural-Altay qrupu dillərinə, Turan dillərinə aid etmişlər. Campbell qeyd etmişdir ki, qədim Xatt dili Suriya və Mesopotamiyada olan müxtəlif dialektləri ilə Persiyadakı turanlıların, Hindistanın hind-sakalarının və digər xalqların dillərinin əcdadı olmuşdur.

Xatt/Xett dili qədim xaldeylərin (Conder, Campbell) proto-midiya və akkad dilləri ilə oxşardır, bunlar da öz növbəsində uqor-altay dillərinə, yeni türk, fin, macar dillərinə yaxındır (Lenormant, Conder, Jewish encyclopedian).

Xatt/Xett yazıları Kipr və Van (Urartu), həmçinin Elamitic, Kossaen (elam, kassit) dillərinə yaxındır. Bu barədə Lenormant və Hommel yazmışlar.

Bununla yanaşı, Xett dili türklərin bulqar dilinə aid edilən, hazırda türk və fin-uqor qrupları arasında körpü rolunu oynayan çuvaş dilinə oxşardır (Campbell, Marr), həmçinin Qafqazın yafet dillərinə, bak və etrusk dillərinə də yaxındır (J.Campbell).

Xarici alimlərin tədqiqatlarının nəticələrini yekunlaşdıraraq, bir daha vurğulayaq ki, M.Kalankatukskinin "Albaniya tarixində" göstərdiyinə və qeyd etdiyimiz nöqtəyi nəzərə görə, Kitti soyundan olan albanlar, qarqarlar, erlər Qafqaz Albaniyasının avtohtonları olaraq Saka-Xetlərin nəslindən törəmişlər, daha doğrusu, Kommagen yaxınlığında, Xatt Konfederasiyasının paytaxtı Karçemişin yaxınlığında yerləşirdilər və Ude çarlığını (Alban çarlığı) yarıdan «Land of Yatu» əhalisindən idilər, onların paytaxtlarından biri Berdaa (Bərdə) olmuşdur. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə onların birbaşa törəmələri, Kazi-Kumuklar və Udilərdir (Utii). Bu barədə Kempbell yazırdı.

Və bu mülahizələr belə faktlara (albanlar Xett-Sakaların qollarından biridir) uyğun gəlir, onlar albanları masagetlər, yeni massa-xetlər kimi xatırladılır. Bu barədə Martsellin qeyd etmişdir. Bununla yanaşı, Massagetlərin çarı Sanaturk də Albaniya çarı kimi təqdim olunurdu (Bizanslı Favst), onun mənşəyi isə ərsak-sakalar nəslinin

sülaləsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, Aqatangelin fikrincə, massagetlər masaha-xunlar hesab olunurdu.

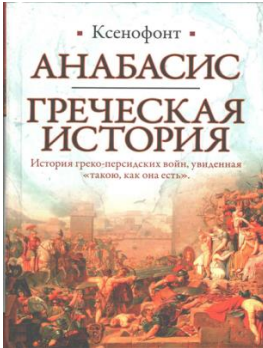
V. Sakalardan sonraki dövrdə Qərbi Azərbaycan torpaqları

E.ə. V əsrdən – eramıza qədər dövrün zaman kəsiyinə daxil olaraq, etnosiyasi vəziyyəti təkcə indiki Armeniyanın (Qərbi Azərbaycan) ərazisi baxımından deyil, həm də daha geniş şəkildə “Armeniyan”ın bütün coğrafi arealının sakinləri baxımından nəzərə almaqla, təqdimatımızı davam etdirək.

K.İmanovun **“Qədim mətnlər və klassik mənbələr erməniçilik saxtakarlıqlarını və uydurmalarını ifşa edir və ya Digər xalqların siyasi tarixini, tarixi coğrafiyasını və mədəniyyətini özününküləşdirməklə hay-erməni qədimliyinin qurulma cəhdləri”** (Bakı, 2017) əsərində mənbələrə əsaslanmaqla aydın şəkildə göstərilmişdir ki, minillik dövr ərzində Armeniya ərazisində heç bir hay-erməni dövlətçiliyindən və ya dilindən söhbət gedə bilməz və hay-erməni etnosu titul etnosu olmamışdır.

Beləliklə, e.ə. V əsrdə Ksenofonta (“Anabasis”. “Yunan tarixi”) əsaslanaraq, aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

Pers (Fars) mənşəli satrap Orontun hökmranlıq etdiyi Orontidlər “erməni çarlığı” (“Şərqi Armeniya”) Persiya çarlığına tabe idi.

Orontun qoşunlarında armenilər (xay-ermənilərlə qarışdırmamalı), mardlar və xaldeylər muzdulular idilər, daha doğrusu, ordunun əsasını nizami pers qüvvələri təşkil edirdi.

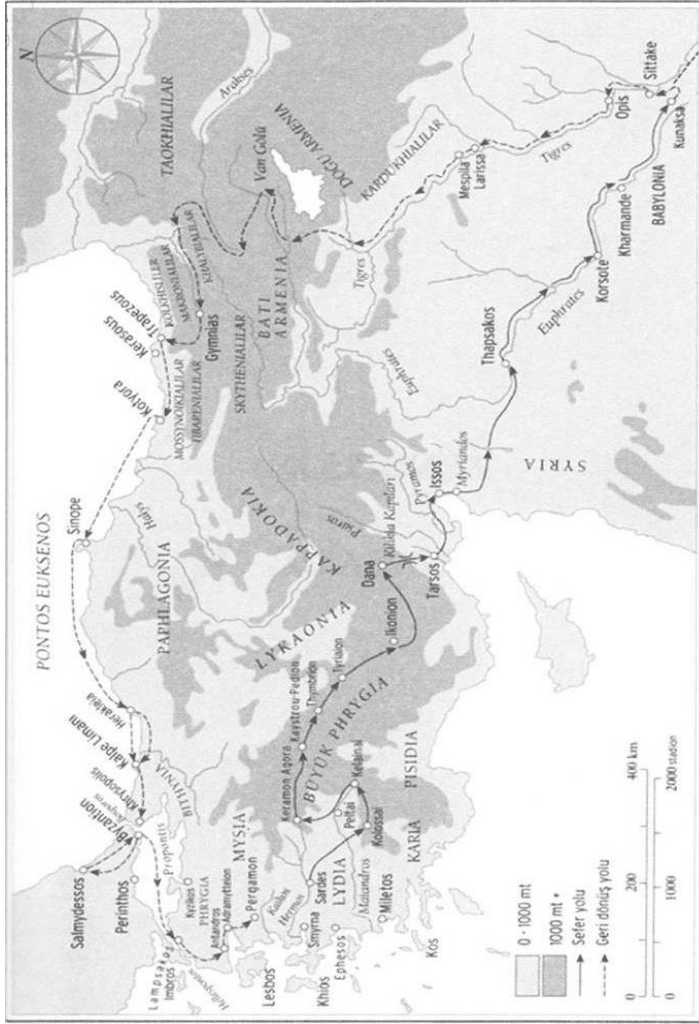
“Anabasis”in tərcüməçisi M.Maksimovanın qeyd və şərhlərindən belə çıxır ki, “ermənilər Armeniyanın şərq və qərbində yaşayan tayfalar birliyinin adı olub” və onlar “sonradan şərqə doğru yayılaraq Van və Urmiya göllərinin o tayında yaşayan tayfalarla birləşib, Armeniya çarlığını yaratdılar”.

Qərbi Armeniyanı Persiya imperiyasının satrapı Tiri-baz idarə edirdi və bu ərazi də Persiya çarına tabe idi.

Tiribazın pers qoşunlarında Xalib və Taoh tayfalarının nümayəndələri muzdulular olmuşlar.

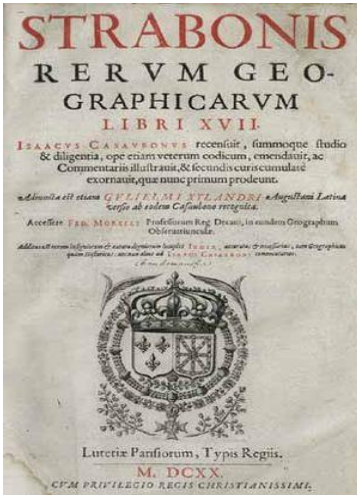
Onminlərin keçdiyi yol

E.ə. IV ə. bölgədən keçən Ksenofonun izlədiyi yol

Ən mühüm nəticə ondan ibarətdir ki, Armeniyanın həm şərqində, həm də qərbində danışığ dili hansısa hay-erməni dili yox, pers (fars) dili idi.

Və bu da çox vacibdir ki, armenlər olan kənd başçılarında başlayaraq sadə kəndlilərə qədər bütün kənd sakinləri yunanlarla öz tərcüməçiləri vasitəsilə müstəsna olaraq pers dilində əlaqə saxlayırdılar. Çox güman ki, bu dövrdə pers dili erməni əhalisinin əksəriyyətinin ana dili idi.

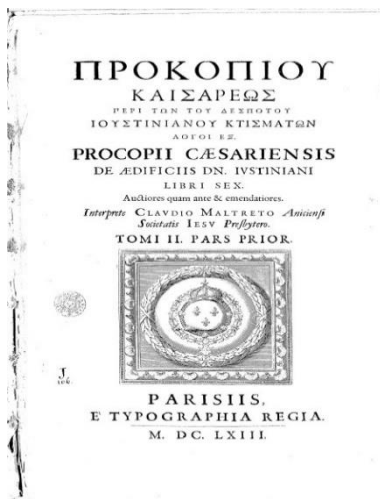

Zamanla təxminən 5 əsr sonraya doğru hərəkət edərək, Strabona (“Coğrafiya”) müraciət edək. Onun yazdıqlarından aşağıdakı nəticələr çıxara bilirik:

- Ksenofontdan 5 əsr sonra Antiox Selevkid Artaksiy və Zariadriy sərkərdələri hökmranlıq etdikləri Armeniya ərazisini genişləndirdilər və bu ərazidə əvvəllər mövcud olan pers ünsiyyət dili aramey dili ilə əvəz olundu. Yənə də hər hansı xay-erməni dili və xay-armenlərin titul xalqı olması haqqında məlumat yoxdur.

Zamanla daha 5 əsr keçərək, Qeysəriyyəli Prokopinin (eramızın VI əsri, “Tikintilər haqqında”) əsərləri üzərində dayanaq. Müəllif Armeniya adlanan arealı təsvir edərək, imperator (Bizans) Yustinyanın Sofenada hərəkətləri üzərində xüsusi dayanır və qeyd edir: “Bax bu üsullarla o [imperator], **Armeniya xalqlarının** təhlükəsizliyini təmin etməklə onların xilaskarı oldu” (kursiv bizim-

dir). Təsvir edilənlər belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, hətta Ksenofont dövründən təxminən 1000 il sonra da Armeniya ərazisində əvvəllər olduğu kimi müxtəlif xalqlar (tayfalar) yaşamışlar və hay-erməni etnosunun titulu millət kimi mövcudluğu haqqında heç bir məlumat yoxdur. **Yuxarıda qeyd olunanlar ərazi-coğrafi anlayış kimi “Armeniya” adı haqqında teziləri təsdiq edir və hay-erməni çarlıqlarının mövcudluğu ilə bağlı tezisləri tamamilə təkzib edir. Təbii ki, hay-ermənilərin Cənubi Qafqazda olmaması aydın olunur.**

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de

Qeyd etmək lazımdır ki, guya titulu hay-erməni milləti və vahid danışığı dili olan saxtalaşdırılmış hay-erməni çarlıqları barədə erməni xadimlərinin özlərində də açıqlamalar vardır. Məşhur erməni linqvist-tarixçisi Kerop Patkanov “Erməni dilinin dialektlərinin tədqiqi haqqında” (Sankt-Peterburq, 1869) əsərində qeyd edirdi ki, “zəmanəmizin **erməni dilinin müxtəlif dialekt və şivələrinin müxtəlifliyi yalnız bütün erməni xalqı üçün orta qədim erməni dilinin dəyişilmiş variantlarıdır**, fikri hazırda tənqidə sığışmır” (kursiv bizimdir).

Alim ermənilərin çoxsaylı köçürülmələrinə baxmayaraq, yeni torpaqlara köçən ermənilərin öz doğma torpaqlarında qalan ermənilərlə eyni ləhcələrdən istifadə etməyə davam etdiklərinə diqqət çəkib. Məhz bu, K.Patkanova

qədim zamanlardan bəri ermənilərin danışığı nitqində çoxsaylı dialektlərin mövcudluğu və hələ XIV əsrdə məşhur erməni yazıçısı İoann Erzenkatsi tərəfindən o dövrdə Armeniyanın müxtəlif bölgələrində 8 dialektin olması haqqında yazılanlarla əsaslandırılan çox mühüm nəticə çıxarmağa imkan verdi. Başqa sözlə desək, hay-erməni dilinin mövcud dialektləri heç bir halda hansısa qədim erməni ədəbi dilin müxtəlif təhrifləri deyil, yalnız “qədim zamanlardan mövcud olmuş erməni tayfalarının dialektlərinin davamçılarıdır”, K.Patkanov belə yazır.

Daha sonra o davam edir: "Xorenskinin və onun digər müasirlərinin dilinin danışığı dili olmadığını desək, yanılıq". Müəllif bu tezi sübut edir ki, “ermənilərin müasir xalq ləhcələri demək olar ki, V əsrə qədər olan eyni formada mövcud olmuşdur, o zamana qədər ki, xristian Armeniyanın ilk tərcüməçiləri saray dilindən şərti ədəbi dil formalaşdırdılar və həmin dil müasir yüzilliyin [XIX əsr nəzərdə tutulur] əvvəlinə kimi latın dili Avopanın orta əsrlərdə dili olduğu kimi ermənilərin dili oldu [kursiv bizimdir].

Erməni alimi etiraf edir ki, bu “tək” ölü doğulmuş və uydurma dil, nə vaxtsa “sözlərin formalarına və nisbi dolğunluğuna görə danışığı dili ola bilsəydi, bu **Armeniyanın Parfiya sülaləsindən gec olmayaraq, eramızdan 150 il əvvəl olardı**” (kursiv bizimdir). Buradan belə nəticə çıxır ki, erməni müəllif vahid dilin mövcudluğunun fərziyyə imkanını etiraf edirsə, onda bunu Armeniya ərazisində Böyük Arsakların hakimiyyətinin bərqərar olmasından və burada Arsakidlər hakimiyyətinin yaradılmasından əvvəlki dövrlə əlaqələndirir.

Bununla belə, söhbət tək-cə hay-ermənilər arasında ortaq danışığı dilinin olmamasında yox, ilk növbədə, Armeniya adlanan coğrafi məkan sakinləri baxımından bir-

birinə qarışmayan daha çox Kiçik Asiya və türk (turan) mənşəli müxtəlif tayfalardan ibarət olan və onların arasında az sayda hay-erməni tayfaları təmsil olunan müxtəlif etnik birlik olmamasından gedir.

Bu tezisi əsaslandırmaq üçün məşhur erməni müəllifi Cozef Sandaliyanın fransız dilindən orijinaldan tərcümədə “Ermənistanın bütpərəstlik dövründəki sənədli tarixi (e.ə. 1410 – e.ə. 305)” kimi səslənən “Histoire documentaire de l’Armenie des ages du paganisme (1410 av.-305 apr. Y-C)” kitabında təqdim etdiyi Arsakid “çarlığından” əvvəlki və ona qismən təsir edən dövrün Armeniya sakinlərinin təsvirinə müraciət edək.

Kitab 1917-ci ildə Roma impariyasının Senatı tərəfindən Q.Bardi nəşriyyatında çap edilmişdir. Mənbənin adından da aydın olduğu kimi, tarixi hekayət xristianlıqdan əvvəlki Armeniya dövrünü əhatə edir, təkcə hələ də ermənilərin iddia etdiyi Şərqi Anadolu (indi hay-erməni mənbələrində Qərbi Armeniya adlandırılan) torpaqlarını yox, həm də Şərqi Armeniya adlanan və onun ətrafındakı əraziləri və ya Azərbaycan ərazilərini əhatə edir. Müəllif 13 tayfanın (xalqın) siyahısını təqdim edir və bu siyahıda olanların əksəriyyəti türk, turan mənşəlidir.

Məşhur türk tarixçisi, Qars vilayətində yaşamış F.Kırzioğlunun şərhləri (F.Kırzioğlu “Kars tarixi”) nəzərə alınmaqla həmin tayfa və xalqların siyahısını təqdim edirik:

- Pitaşx torpaqlarının şimal hissəsində yaşamış **qoqu tayfaları** qoqu sakalarının nümayəndəsinin nəsiləridir, Qoqaren/Quqark əyalətlərinin adları buradan yaranıb, turanlı idilər.

- Gəncə-Qarabağ ərazisində yaşamış **saka tayfaları** və adından Sakasena adı yaranmışdı, turan mənşəli idilər;

- Maku bölgəsində yaşamış **avors/aors tayfaları**, onlar həm də avar kimi tanınırlar və sonralar Göyçə gölü – Alagez (Araqats) ərazisinə yayılmışlar və onların adından Avaran adı yaranıb.

- Arpa-çay çayı boyu Mərkəzi Şiravakan olan Sira-kov/Şuregəldə yaşayan **Sirak tayfaları**, turan mənşəli idilər.

- Pasəndə yaşayan və hərfi mənada “Şərqlilər” mənasını verən **averelyan tayfaları**, saka-turanlılar idilər;

- Ağrıdağ (Ararat) və Qızıl-özən-Aqsı ərazisində yaşayan və böyük ehtimalla Mardin/Mərdin adını vermiş **mərd tayfaları** (midyalılar);

- **Parfiyalıların tayfaları**, o cümlədən. Ərsakların (Arşakuni) nəsiləri və Suren-Paxlavilərin etnik kökündən gələn Maarifçi Qriqorinin nəslə (saka-turanlılar);

- Həmədandan gələn və Qars əyalətinin cənub və şərq hissəsində məskunlaşan Ərsakların karen-paxlav qolundan törəyən **kamsarakan tayfaları** (bəyləri) (əranın 310-722-ci illərində onlar Armeniyanın hökmdarları olmuşlar), həmçinin saka-turanlılar idi;

- Çenastandan (Şərqi Türkünstan) öz ordusu ilə Gür-cüstana gələn və burada orduya rəhbərlik edən **Orbeli (bəyləri) tayfaları**; onlar Üç Ox qolundan gələrək Arme-niyada mülk-malikanə torpaqları alaraq Şimali Pitaşxada da yaşayırdılar, prototürklər idi;

- **Mamikonyan tayfaları** (bəylər) – Çenastandan (Şərqi Türkünstan) gəlmiş Mamık və Qonak nəslindən olan və 315-582-ci illərdə qoşunların komandanlığına irsi ola-

raq rəhbərlik etmişlər, milli qəhrəmanlar, mülk-malikanə sahibləri və türk-hun mənşəli idilər;

- **Vənənd (Bənənd) tayfaları** – bulqarların bir qolundan törəmişlər, eramızdan əvvəl 202-ci ildə Şimali Qafqazdan gəlmiş, Qarsın düzənlik ərazisində məskunlaşmış və buradan “Balanqlar” adı yaranmışdır, türk mənşəli bulqarlar idi;

- **Bulqar tayfaları** – Şimali Qafqazdan Vənəndlərdən sonra gələn, Bayburt-obada (qədimdə “Pariadres” adlanan ərazi) məskunlaşan və etnik adından Barkar/Balkar adı yaranan tayfalar, türk mənşəli idilər;

- Davudun etnik kökündən gəldiklərini hesab edən **Baqratuni tayfaları**, “tac qoyan” və baş vəzir, sonralar qollarından biri 899-1001-ci illərdə Abxaziya – Kartli çarları, digər qolu isə (Qriqorian) idi. 885-1064-cü illərdə Ani və Qarsda olmuşlar.

Sandaljiyanın verdiyi Armeniya sakinləri haqqında siyahı ilə bağlı nə demək olar? Gördüyümüz kimi, tayfaların əsas hissəsi Turan mənşəlidir. Müəllifin hay-erməniləri Armeniyanın avtohtonları hesab etməsinə baxmayaraq, verilən siyahı açıq şəkildə göstərir ki, aparıcı tayfalar arasında (məhz bunlar verilmişdir) hay-ermənilərin adı yoxdur. Məhz bu səbəbdən Sandalyianın kitabı əvvəlcə ermənilər tərəfindən “süngülərlə” qarşılandı və F.Kırzioğlunun qeyd etdiyi kimi, kitabda “Armeniyada hay-ermənilərə yer olmadığına görə 100 ildən artıqdır ki, erməni şovinist dairələri belə bir kitabın mövcudluğu barədə susurlar, onun ilkin nüsxələrinin məhv edildiyi kimi, ələ düşən hər hansı nüsxəsi də məhv edilir və "bibliografiyada heç vaxt müəllifin adı çəkilmir".

Bununla yanaşı, tamamilə aydındır ki, xay və ermənilər sinonimik etnonimlər deyillər və göründüyü kimi,

xayları orta əsrlərdə Armeniya sakinlərinin əksəriyyəti İslamı qəbul etdikdən sonra erməni adlandırmağa başladılar.

Tarixi reallıqlar belədir, hansılar ki, şovinist erməni tarixşünaslığını sakit olmağa qoymur. İş ona gəlib çatır ki, xayların tarixini təhrif etməkdə ittiham olunan təkəcə Azərbaycan və ya türkdilli müəlliflər deyil, Armeniya tarixini, daha doğrusu, hay-erməni xalqının tarixini obyektiv işıqlandıran Qərb tədqiqatçıları da günahlandırılır, ona görə ki, Armeniyanın tarixi siyasi qurum kimi yalnız müasir tarixdə, bu dövlətçiliyin İrəvan xanlığı torpaqlarında yaranmış vaxtdan mövcuddur. Misal kimi erməni tarixçisi Armen Ayyvazyanın “Amerika tarixşünaslığında Armeniya tarixinin işıqlandırılması (tənqidi icmal)” əsərindəki “araşdırmalarını” göstərmək olar. Burada məşhur Qərb ermənişünasları, qafqazşünaslar və tarixçilər, o cümlədən erməni əsilli professorlar Ronald Qriqor Siuni, Robert Tompson, Ceyms Rassel, Riçard Hovhannisyan və başqaları tarixi həqiqətin olmamasında və saxtakarlıqda kəskin tənqid olunurlar.

İttiham xarakterli tezislərdə həmçinin göstərilir ki, “Sadalanan Qərb müəlliflərinin əsərlərində erməni mədəniyyəti Bizans, Assur, Ərəb və digər mədəniyyətlərin davamı və onlardan götürülmə kimi təqdim olunur. Tarixi Armeniya mərkəzləşdirilməmiş zəif ölkə kimi göstərilir, Pers və Roma imperiyalarının manipulyasiya vasitəsinə çevrilir”. Bununla, “5 min illik erməni tarixi alçaldılır, halbuki Hayasa, Urartu və Yervanduni [Orontidlər] çarlıqları dövründə erməni hərbi qüvvələrinin bir neçə on min, Artaxeslər, Arşakuni və Baqratunilər dövründə isə 100 mindən 200 minə qədər döyüşçüsü var idi”. Armen Ayyvazyanın mövqeyini akademiklər Qraçik Simonyan, Manvel Zu-

lalyan və digər erməni mütəxəssislər dəstəkləyiblər. Xarici alimlər isə erməni “həmkarlarına” layiqli cavab veriblər.

Sonda onu qeyd edək ki, daha sonrakı dövrlərdə, XVI əsrdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətindən başlayaraq, Naxçıvan diyarı Qızılbaşların Ustaclı tayfalarının bir qolu olan Kəngərlilər nəslinin irsi mülkü olmuşdur. Kəngərli nəslə özünün hərbi şücaəti və yüksək cəsurluğu ilə məşhurdur, tarixə bir çox məşhur adlar vermişdir və ən qüdrətli nəsilərdən biri sayılmışdır.

Zəngəzur isə Qarabağla birgə Qarabağ xanlığının yarandığı dövrdən onun tərkibinə daxil olmuşdur. Ona görə də ermənilərin Naxçıvana, eləcə də Qarabağa iddialarının tarixi əsası yoxdur. Orta əsrlərə aid mənbələrə əsasən, XVII əsrdə Azərbaycana 4 bəylərbəyliyi, yəni Təbriz, Çuxur-Saad, Qarabağ və İrəvan bəylərbəyilikləri daxil idi. Çuxur-Saad bəylərbəyliyinə Naxçıvan daxil olurdu, Çuxur-Saadın bəylərbəyiləri həmişə Qızılbaşların Ustaclı tayfasından olan əmirilər olmuşdur. Naxçıvana münasibətdə isə qeyd olunmuşdur ki, hələ XVI əsrdə o, Kəngərli nəslinin irsi mülkü olmuşdur. Alban ərazisində Alban ruhənilərinə məxsus torpaqlarda isə təbii ki, müstəqil Alban kilsəsi də mövcud idi.

VI. Albanlarla sakalar arasındakı əlaqənin əlavə tarixi-elmi sübutları

Albanlarla sakalar arasındakı əlaqə kontekstində Albaniya ilə bağlı aşağıda verilən məlumatlar son dərəcə əhəmiyyətlidir.

Strabon Sakaları (Skifləri) nəzərdə tutaraq, yazırdı ki, müharibələrdə köçərilər albanlara kömək edirlər (XI, 4, 3), Plutarxın fikri bu məsələdə Strabonun fikri ilə uzlaşır. Strabon köçərilərin ərazisini dəqiqləşdirərək bildirir ki, onlar ən yaxşı torpaqlara sahibdirlər, “bu torpaqlar onların adı ilə Sakasena adlandırılmağa başladı” (XI, 3, 4). Və bu torpaq “Araz vadisinin həmin çayın Albaniya sərhədləri ilə axaraq, Xəzər dənizinə tökülən hissəsində” yerləşir. Sakasena həm də Kür çayı boyunca Albaniya ilə həmsərhəd olan torpaqdır.

Beləliklə, sakaların ərazisi albanların tutduqları torpaqlara, eləcə də Kür çayına bitişikdir.

Pliniy isə qeyd edirdi ki, moskların torpaqları “Kürə tökülən İber çayına, onlardan aşağıda isə Sakasenaya ” [qədən] uzanır (VI, 29).

Arrian qeyd edirdi ki, sakasənlər albanlarla eyni hərbi dəstənin tərkibində olublar ki, bu da onlar arasında əlaqələr olduğunu təsdiq edir (“Anabasis”, III, II, 4), Herodotda isə sakasənlər ən yüksək hərbi keyfiyyətləri ilə seçilən böyük tayfa birliyi olmasını qeyd edib.

Buradan belə bir nəticə hasil olur:

Albanlar üçün Sakasənlər qohum xalq idi və onlar Albaniyanın şimal-qərb dairəsində, Tərtər çayından qərbdə yaşayırdılar.

Albanlarla əlaqəli başqa bir köçəri qrup-massagetlər olmuşlar. Bu barədə Pomponi Mela qeyd edir (I, 13), Dion Kassiy isə qeyd edir ki, “albanların nəslı massagetlərdən gəlir” (LXIX, 15).

Ammian Marcellin yazırdı ki, “Pompey albanlar və massagetlər ölkəsindən keçdi...” (23, 5, 16).

Lakin K.V.Treverin (“Oçerklər...”) qeyd etdiyi kimi, Pompey **ehtimal ki, massagetlərin nəslindən albanlarla** toqquşaraq, Xəzər dənizinə qədər gəlib çatmadı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz Albaniyasının tədqiqatçıları göstərilən dəlillərə istinad edərək, bir qayda olaraq, ondan albanların digər etnosların adları ilə yayılma sərhədlərini fərqləndirmək üçün istifadə edirlər.

Biz isə bunu yalnız albanların və köçərilərin ortaq Xatt kökündən qaynaqlanan etnik qohumluğu məqsədi ilə təqdim edirik.

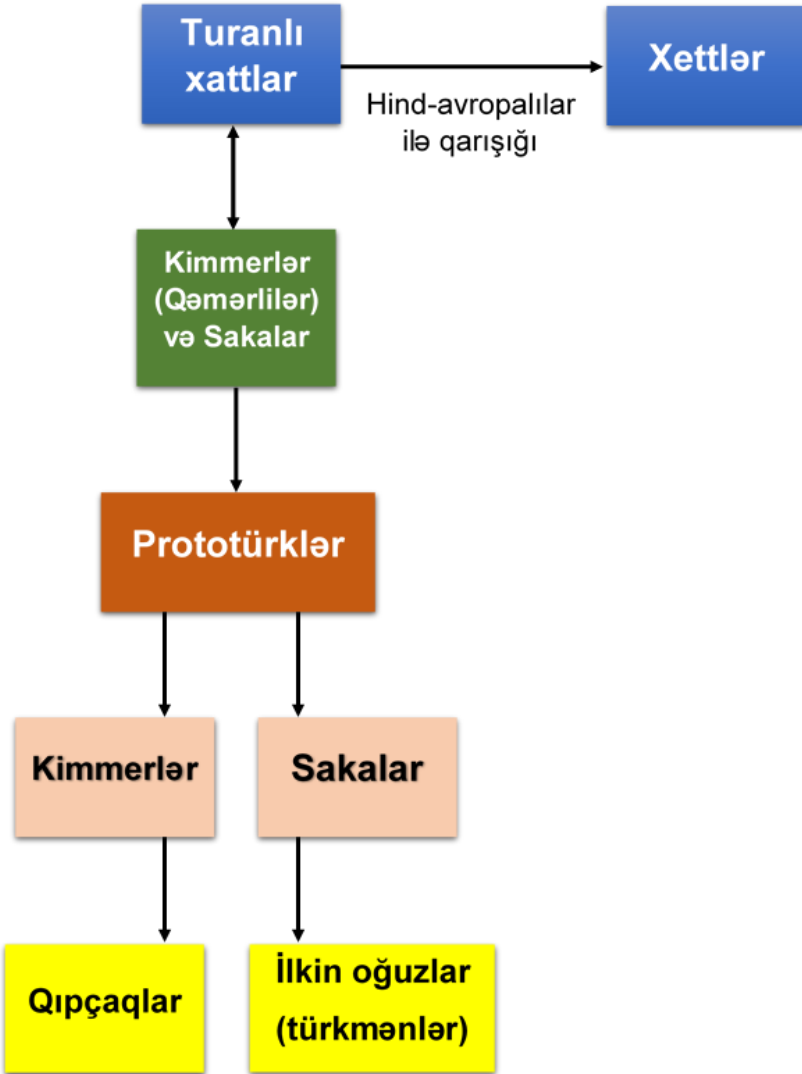
Şübhə yoxdur ki, məlumatlarda albanların daha çox maldarlıqla məşğul olduqları bildirilir, çünki Strabon göstərdiyi kimi, “albanların həyat təzi **çoban həyatına** işarə edir və onlar mənşəcə köçərilərə ən yaxındır” (XI, 4, 1).

O, həm də “daim bol otlaq görünüşünə malik olan Alban düzündən də bəhs etmişdir (yeni orada XI, 4, 3) və onların 22 min atlısının olduğu haqqında məlumat vermişdir” (XI, 4, 5).

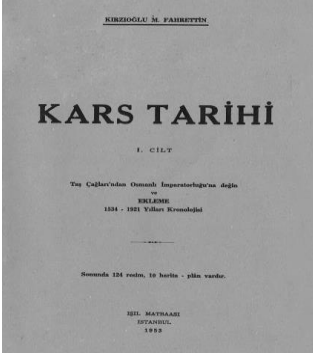
Albanların maldarlıqla məşğul olduqlarını arxeoloji qazıntıların materialları da təsdiq edir: -dəfnlər, keramika (dəfnlərdə öküzlərin, çoban itlərinin və s. qalıqlarının olması).

Sakalar (skiflər) və kimmerlər ilə prototürklər arasında etnik əlaqələrin müəyyən edilməsində türk professorları tarixçi Z.V.Toğan və F.Kırzioğlunun hədsiz töhfələrini xüsusilə qeyd etmək istərdim.

Qıpçaqlar və oğuzlar (Z.V.Toğan, F.Kırzioğlu)

Bu alimlərin əsas nəticələrini biz Z.V.Toğanın “Giriş”ində və F.Kırzioğlunun “Kars tarixi”, “Dede Korkut Oğuznameleri”, “Albanlar tarixi üzərinə” və “Türk tarixində ermenilər” əsərlərində tapa bilirik.

Öncə, assuriyalıların Gimirri adlandırdıkları kimmerlər (qəmərilər) haqqında söhbət açaraq, İncildəki Yafətin böyük oğlunun adı Gomer olduğunu qeyd edək.

“Giriş”də (səh.34) Toğan qeyd edir ki, qədim türk rəvayətinə görə, türk tayfası Suarilərin ilk hücumundan sonra şərqə getməyə məcbur olmuş, daha sonra türklər geri dönərək öz hakimiyyətini bərpa etmiş və e.ə. VIII əsrdə Şu sülaləsinin rəhbərliyi altında Çu bölgəsində mərkəzi orta Tyan-Şanda olan dövlət qurmuş, lakin bu artıq sakaların dövləti kimi təqdim edilmişdir. Bununla da Şu siyasi formasiyası Saka formasiyası ilə əvəz olundu və Toğanın fikrincə, bu iki ad hakim etnosun hissələri idi (bax: Si/Su/Şu-Saka adına). Aristeas bu formasiyada yaşamış müxtəlif tayfaları qeyd edərək, onların siyasi birliyini vurğulamış və bu dövlətin Çindən Dunay çayına qədər uzan-

diğini qeyd etmişdir. Toğan hesab edirdi ki, belə nəhəng dövlətin hissələri arasında inkişaf etmiş əlaqələr var idi və bu tayfaların bir qolu (Hunlar, Göytürklər və Moğollar dövründə olduğu kimi) Şərqi Avropada məskunlaşdı. Şimali Qafqazda olan kimmerlər **sakaların** təzyiqi ilə Cənubi Qafqaza və Kiçik Asiyaya köç etmək məcburiyyətində qaldılar. Z.V.Toğanın yazdığına görə, yunan müəllifi Prokopi (b.e. 549-553) bu **kimmeriləri bulqarların əcdadları** kimi göstərmiş və “İran-Xəzər” rəvayətlərində əks olunduğu kimi, burada söhbət bulqarların əcdadları olaraq Kimârilərdən gedir. Və başqa sübutlar yoxdur.

A.Zeki V.Toğan, “İran-Xəzər an’anələri”nə (“İran-Xəzər ənənələri”) və 549-553-cü illərdə yazılmış Prokopi-usun Bizans qaynağına əsaslanaraq, **Qıpçaq qolundan çıxan “Kimar/Kimmerlər”in bulqarlar və xəzərlərin əcdadları olduğunu göstərmiş və onları Fərqanədə (Qərbi Türkünistan) yaşayan “Komaroi”lər (Kimarlar) ilə eyniləşdirmişdir, Ptolemey isə onları Sakalardan hesab edirdi (VI, 13/2)**. Eyni şəkildə Qafqaz ərazisində yaşayanları Pliniy (VI, 16, 18) və Pompey Mela “Komar və Koman” adlandırırırdılar [İstinad: A.Zeki V.Toğan “Giriş”].

Kimmerlər haqqında danışarkən, qeyd edək ki, **prof. M.Taner Tarhan “Doktora Tazi”** əsərində onların – atlı-göçebe yaşayışlı (“yəhərdə yaşayan” köçərilər) və ölümlərini qiymətli əşyaları ilə birlikdə basdıranların (dəfn edənlərin) kurqan mədəniyyətinin (“Kurqanlı Bozkır Mədəniyyəti”) nümayəndələri olduğunu sübut etmişdir. Kimmerlər prototürklər idi. E.ə. 2000-ci ildən başlayaraq, kimmerlər Şimali Qafqazdan Don hövzəsinə və bütün Qara dəniz sahilləri boyunca Karpata qədər məskunlaşmış və bu ərazilərdə yaşamışlar.

E.ə. 720-ci ildə həm də atlı-köçəri Saka/Skiflər kimi tanınan qohumları Kimmerləri sıxışdırıb çıxardılar və kimmerlərin onlara tabe olmaq istəməyən bir hissəsi öz yaşayış yerlərini tərk etdilər. E.ə. 714-cü ildə sonuncular Qafqazın cənubunda, daha sonra isə Qərbi İran və Anadolu-da olmuş, Frigiya dövlətini devirmiş və bu torpaqda məskunlaşaraq, burada “Bozkır-Mədəniyyəti”nə (çöl sivilizasiyası) uyğun yaşamışlar. Ona görə də skiflərin həyat tərzini öyrənən E.Minns, H.Triedlen və B.Lanter kimi Toğan da bu tayfaların hakim elitasının türk mənşəli olduğunu hesab edirdi.

Türk və İran dastanlarını təhlil edən və Bizans salnaməçisi Prokopiusun nöqteyi-nəzərinə əsaslanan Z.V.Toğan belə nəticəyə gəlib çıxmışdır ki, **“kimmerlər xəzərlərin və bulqarların (yəni Şərqi Avropa qıpçaqlarının) atalarıdır.**

Türk dastanlarında kimmerlər kimi qeyd olunan “Kımarı/Kumar” qərbi türkünstanlıların bir qoludur, eramızın 150-ci ilində yazılmış “Ptolemey coğrafiyası”na görə isə mənbədə göstərilənlər elə Fərqanənin cənubunda yerləşən “Kumaralar”dır.

Üstəlik, kimmerlərin yaşayış arealı Volqadan Karpata, Donun mənsəbindən Qara dənizə qədər olmuş, onlar buralarda e.ə. 2000-ci ildən 800-ci ilə qədər yaşamış və e.ə. 820-ci ildə sakalar tərəfindən yerlərindən tərpədilmişdilər. Onların təslim olmaq istəməyən qərb qolu Balkanlara və Mərkəzi Avropaya getmiş, şərq qolu isə Kür-Araz və Çoruxdan sonra Qafqazı keçərək Anadolu da məskunlaşmışlar. **E.ə. 750-ci ildə Homer Qara dənizin şimalında yerləşən bu tayfaları Kimmerioi, həmçinin “Qaranlıq ölkəsi”nin sakinləri kimi adlandırdı.**

Və burada vurğulanmalıdır ki, R.Fessenden “Qafqaz bərxəzinin su basmış sivilizasiyası” adlı tədqiqatında yazırdı ki, Qafqaz silsiləsinin qərb sonu – Qara və Azov dənizləri arasında yerləşən Taman (Ta Manu) yarımadası kimmerlər və ya Kemurilərin (Strabon) yaşayış yeri olmuşdur və bu ərazi qalın dumanları ilə o qədər məşhur idi ki, “kimmer zülməti” bizim anlayışımızda “mütləq qaranlıq” kimi istifadə olunmağa başladı, Maotis gölü (Maantis) isə “Yerin qaranlıq Tanrısı” mənasını verirdi”. O, başqa yerdə qeyd edir ki, Aea və ya Aet “qaranlıq” deməkdir və bura kimmerlərin məskunlaşdığı ərazi idi.

Bəs F.Kırzioğlunun şərh və nəticələri nədən ibarətdir?

“Albanlar tarixi üzərinə” (e.ə. IV – e. X yüzillikləri) (Ankara, 1994) əsərində F.Kırzioğlu yazır ki, **“qıpçaq-kimmerlər xəzərlərin və bulqarların əcdadları (e.ə. 720-120-ci illər) olublar” və müəllifin fikrincə, kimmerlər də prototürklər olmuşlar.** F.Kırzioğlu kimmerlərin – prototürklərin e.ə. 2000-ci ildən eramıza qədər Şimali Qafqazda Donun mənsəbində yaşayaraq, Qara dəniz boyunca Karpata qədər yayıldığını sübut edən professor M.Taner Tarhana (“Eski çağda Kimmerler problemi”, 1972) istinad edir. Kimmerlərə qohum olan Saka/Skit tayfaları e.ə. 720-ci ildə onlara basqı edən massagetlərin təzyiqi altında (Xəzərin şərqindən) öz növbəsində kimmerləri sıxışdırmağa başladılar və onların itaət etmək istəməyənləri e.ə. 714-cü ildə Qafqazın cənubuna, oradan da Qərbi İrən və Anadoluya keçərək Frigiya çarlığını əzdilər.

F.Kırzioğlu qeyd edir ki, A.Zəki V.Toğan, “İrən-Xəzər an’anələri” (“İrən-Xəzər ənənələri”) “Giriş” əsərində 549-553-cü illərdə yazılmış Prokopiusun Bizans qaynağı-

na istinad edərək göstərdi ki, türk-qıpçaq qolundan çıxan bulqarlar və xəzərlərin əcdadlarını “Kimar/Kimmerlər” adlandırmışlar, eləcə də Fərqanədə (Qərbi Türkünstan) yaşayan “Komaroi”lər (komarlar/kimarlar) Ptolemeyə görə, sakaların nəslindəndir, Qafqazda yaşayanları isə Pliniy (VI, 16, 18) və Pomponi Mele görə “Komar ı Koman” adlandırdılar.

Kimmerlərin xəzərlərin və bulqarların əcdadları olduğunu təsdiq edən başqa bir fakt qədim Gürcüstanın tarixinə aid “Kartlis-Tsxovreba”da mövcuddur. Gürcüstanın e.ə. V əsrdə yunan dilində yazıldığı ehtimal edilən və indiki adı ilə İberiyada qədim gürcü dilinə tərcümə edilən qədim tarixində “Xəzərlərin basqını” adlı II fəsildə (I, 24-29) qeyd olunur ki, xəzərlər güclənərək və özlərinə çar seçərək, nəhəng kütlə ilə müqavimətə rast gəlmədən Deryal keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza gəldilər. Xəzərlər əcdadları Toqarma/Tarqamos olan Tarqamosların torpaqları da yerləşdilər.

Müəllif xəzərlərin nəsil şəcərəsini göstərir: Nuhun oğlu Yafətdən Avanan (İavan/Yavan), ondan Tarsis, sonra isə Tarqamos gəlir. Tarqamosun 8 oğlu var idi: Lek/Lekzi = Ləzgi, Qafqaz = Şimali Qafqazda kabardinçərkəzlər, Somexlər/Somexlər – cənublular, Kart(e)loslular/İberlər, Ranlılar (Aran-Alban ölkələrinin tayfaları), Movakan/Muşanlar, Her'oslular/Heret'oslular = Heret-Kakhet tayfası (fikrimizcə Erlər) və Eg(e)r'os = Ecer/Acara (“Kartlis-Tshovreba”, I, 15-17). Tarqamosun torpaqlarını fəth edərək, onlar Masis-Ağrıdağ vasitəsilə Ararat/Urartuya yayıldılar.

Bu mənbədə göstərilir ki, “Böyük Xəzər çayı” = Terək və ya İtil/Volqa və “Kiçik Xəzər çayı” = Kubandır. Həmin fəsildə qeyd edilir ki, Nebrot (Nimrud) nəslindən olan

medlər (midyalılar) burada qısa müddətə hökmranlıq etdilər, daha sonra isə “Saka” adlanan “sakalar” bu torpağı azad edərək, orada məskunlaşdılar.

E.ə. 680-ci ildə Sakalar Kür-Araz və Çorux sahillərində 40 il hökmranlıq edən kimmerlərin daha bir qanadını qovdular. Tövratda/Əhdi-Ətiqdə (Genezis, X/2-4) kimmerlər Nuhun kiçik oğlu olan Yafətin böyük oğlu "Homer" (Gomer) kimi, onun oğulları isə müvafiq olaraq, Askenaz (Saka/Skif) və Toqorma kimi (erməni variantında Torkom/Torkoman = türkmən, yəni türk) təqdim olunur.

F.Kırzioğlu Z.V.Toğanın ideyalarının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Alim qeyd edib ki, e.ə. 332-ci ildə makedoniyalıların yürüşünü təsvir edən “Kartlis Tsoxvrebə” əsərində Çorux və Kür çaylarının hövzəsində makedoniyalıların qıpçaqlar və bun (avtoxton) türklərin şiddətli müqavimətinə məruz qaldıqları göstərilir (**M.Brosset, “Histoire de la Georgie, Lère partie Histoire Ancienne”, Jusquèn 1469 de J.C., S.Petersbourg, 1849**). Bununla “qıpçaqlar” adı altında kimmerlər (qalıqları), “bun-türklər” adı altında isə sakalar nəzərdə tutulurdu.

F.Kırzioğlu Z.V.Toğanı şərh edərkən, qeyd edir ki, Zəki V.Toğan həmin mənbədən, eləcə də Roma salnaməçisi Pliniusda (VI kitab, VII, 2; 18, 3; 19, 1) (23-79-cu illər) olan məlumatlardan istifadə edərək və Oğuz dastanlarının məlumatlarına uyğun olaraq (burada qıpçaqların İtil (Volqa) ilə Dərbənd (Dağıstanda) arasında yerləşdiyi bildirilir), göstərdi ki, Qafqaz dağları yaxınlığında iki tayfa – **Kamaklar və Oranlar** (Uran) birlikdə yaşadıqlarını və Dərbənd qapısı həm də Kuman qapısı adlanırdı və qıpçaqların bu antik dövrdə artıq mövcud olduqlarını düzgün hesab edirdi (ən azı bunu istisna etmirdi).

Daha sonra qeyd olunur ki, F.Kırzıoğlu kimmerlərin təsirini əks etdirən çayların, dağların, qalaların və tayfaların adlarını verir (bax: “Türk tarixində ermənilər”, səh. 17-19).

O, “Kartlis Tsxovreba” üzərində dayanaraq yazırdı ki, elə bu mənbədə “Böyük Xəzər çayı”nın Terek və ya Volqa-İtil çayı, “Kiçik Xəzər çayı”nın isə Kuban çayı olduğu göstərilir. Daha sonra qeyd edir ki, “Meds”in (Mediyalıların) Nebrot (Nimrud) tayfasının qısa səltənəti türklər adlanan sakların öz ölkələrindən azad edilməsi sayəsində sona çatmışdır. Sonra isə Kuds şəhərini ələ keçirərək, yəhudilərin bir qolunu qovub Kartliyə yerləşdirən Babil çarı Navuxodonosorun (e.ə. 586-cı il) məskunlaşması qeyd olunur.

E.ə. 680-ci ilə qədər Sakalar Şərqi Kimmerlərin başqa bir qolunu qovaraq, Qafqaz dağlarını keçdilər. Kimmerlər (qıpçaqlar) Kür-Araz və Çorux çayı hövzəsində 40 il hökmranlıq etmiş oldular.

İncildə (Genезis, X/2-4) kimmerlər Nuhun kiçik oğlu olan Yafətin yeddi oğuldan olan ən böyüğü Gomer (Homer) adlanmış, onun oğulları isə müvafiq olaraq Askenaz (Saka/Skif) və Toqarma (erməni variantında Torkom/Torkoman = türkmən, yəni türk) adlandırılmışdırlar.

Assuriya mixi mənbələrində kimmerlər “Kimmeroi”, “Kimmerii” kimi keçirlər. Onların e.ə. 719-714-cü illərdəki Urartu və Assuriyadakı hərəkətləri barədə **alman alimi Lehmann-Haupt** “Real-Enzyklopaedic”də (XI, 397-434 s.) “Kimmerier” adlı məqaləsində vurğulamışdır. Kimmerlər bir çox coğrafi adlarda, məsələn, “Kırım”, “Gümrü” və s. öz izlərini qoyublar.

Və heç də təsadüfi deyil ki, alimin “Albanlar tarixi üzərinə” kitabında (Ankara, 1994, II hissə) onun fikrincə,

ilk türklər hesab edilən qıpçaqlar-kimmerlər hələ Arşaklardan (720-120-ci əsrlər) əvvəl xəzərlərin və bulqarların əcdadları olmuşlar.

Kimmerlər haqqında xətirə daha çox coğrafi su toponimləri şəklində gəlib çatmışdır.

F.Kırzioğlu başqa bir əsəri “Kars tarixi”ndə yazır ki, kimmerlərin səhvən avropa-arilərə aid edilir. Onlar bulqarların əcdadlarıdır və buna güclü dəlillər əsas verir. O yazır ki, Toğan qədim Çin, Hindistan, İran, Orta Asiya-Xorəzm, yəhudi, yunan, latın və ərəb mənbələrini müqayisə edərək, sakaların türk mənşəli olduğunu inandırıcı şəkildə sübut etmişdir.

Görkəmli türk tarixçilərinin araşdırmalarından çıxan əsas nəticələr bunlardır: **birincisi, kimmerlər (qəmərliyə) türk-qıpçaqların əcdadları, ikincisi, sakalar Oğuz türklərinin əcdadlarıdır (sələfləridir).**

Tanınmış azərbaycanlı folklorşünas-lingvist M.Seyidov öz tədqiqatlarında (“Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən”, B., “Yazıçı”, 1989) Xetlərə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirmişdir. O, hesab edirdi ki, “Xəta-i-xəta” “xətay” sözündən törəmişdir. Burada “i” səsi münasibət, mənsubiyyət ifadə edir, daha doğrusu, şəkilçidir (məsələn, Varsaq – varsağ+i – əfşar+i və s.). Alimin fikrincə, **Xəta/Xətayi azərbaycanlıların etnik əsasında duran tayfalardan biridir.** Mənaca Xətay/Xatay – tayfa etnonimi kimi “xət/xat” və “ay” sözlərindən düzəlmişdir. Çox vaxt “x” səsi bir sıra türk dillərində “q” kimi tələffüz olunur (məsələn, Xatun-Qatun, Xaqan-Qaqan), bu da həmin dillər üçün xarakterik hadisədir. Qeyd edək ki, fikrimizcə, “x”-nin “k/q” ilə əvəzlənməsini (məsələn, Xaqan-Qaqan) fərz etmək olardı. Bir çox türk xalqları “xat”ı “qat” kimi tələffüz edirlər.

Bu səbəbdən V.V.Radlov («Опыт словаря тюркских наречий», СПб, 1911 г.) “xat” və “qat” arasında ancaq fonetik fərq görürdü.

M.Seyidov çoxmənalı olan “qat” sözünün mənasını açıq (məsələn, Azərbaycan dilində “qatı düşmən”, möhkəm, qorxmaz, güclü (düşmən) mənasındadır və müəllif “güclü”, “möhkəm” sözünə vurğu edir (bax: «Древнетюркский словарь», Л., 1969 г.). İkinci hissənin “ay” mənası yəqut dilindən tutmuş bir çox türk dillərində “yaratmaq”, “yaratıcı başlanğıc”, “yaxşı başlanğıc”, “Tanrı” (Allah), “yaradan” və s. mənalara bildirir.

Nümunə olaraq qeyd edək ki, aşıq yaradıcılığında, o cümlədən Sayat-Novada Xətayi-tanrı obrazı tərənnüm edilirdi və bu keyfiyyətcə Şah İsmayıl Xətai ilə müqayisə olunurdu. Eyni zamanda vurğulanırdı ki, “Xətayi” təkcə hər şeyin yaratıcı tanrısı deyil, həm də poetik sözün, sənətin yaradıcısıdır.

Müəllifin fikrincə, Xətayi tayfasının adı “Xətayi” tanrısından gəlir. Bu tayfadan onlarla sənət, söz, bilik xadimlərinin çıxdığı qeyd edilir. Və **Şah İsmayılın mənşəyi göstərilən nəsiləndən olduğuna görə o öz təxəllüsünü buradan götürmüşdür.**

Doğrudan da, XIII-XIV əsrlərdə Şərqdə böyük şöhrət qazanmış Təbriz yaxınlığındakı Rəbe-Rəşiddin Universitetində onlarla azərbaycanlı elm adamları, musiqiçilər, musiqişünaslar, rəssamlar, memarlar, zərgərlər çalışıb-yaratmış və bu müəssisənin kitabxanasında 60 mindən çox kitab var idi, təhsil alanların sayı isə 6-7 min nəfərə çatırdı. Məsələn, müəssisənin tanınmış xadimləri sırasında Altun Boğa Xətay, Sultan Xətay və başqaları var idi.

Türkdilli xalqların nümayəndələri, o cümlədən. azərbaycanlılar arasında əsas onqondan – totemdən (məsələn, Bayat, Əfşar/Avşar) ad götürmək ənənəsi olmuşdur. Xətayi də bu ənənənin nəticəsidir.

Alim qeyd edirdi ki, bu tayfanın yaradıcılığı – stilizə olunmuş “əjdəha”lı xalça “ornamenti” “Xətayi” adlanır, parçanın da analogi adı var, qədim Azərbaycan melodiyası “Xətayi”, aşiq musiqisi “Xətayi divanı” və bir çox başqa nümunələr – bütün bunlar Xətayi tayfası haqqında xatirələrdir. Elə bu cür də Avşar tayfasından – “Avşarlar” musiqisi, Gəraylardan – “Gəraylı”, Varsaqlardan – “Varsağı”, Bayatlardan – “bayatı” yaranmışdır. Yaxud Azərbaycan tayfalarının silahları, məsələn, “varsaqı qılıncı” “ovşarı bıçağı” və s.

Bir çox xarici alimlər Xatların Qafqazla əlaqələrinə böyük diqqət yetirirdilər. Professor J.Campbell özünün “Xetlərin tarixi” əsərində qeyd edir ki, “ləzgi kasi-kumuk” (Şimali Qafqazın qazi-kumukları) Xatlara (Zuzim qollarından biri) qədər gedib çıxır.

Məlum olduğu kimi, kumıklar türk xalqıdır, Şimali Qafqazda ən böyük türk etnik qrupudur. Kumıkların etnogenezi Dağıstanın dağətəyi ərazilərinin qədim tayfalarının gəlmə türk köçəriləri Savirlər (V-VI əsrlər), Xəzərlər (VII-X əsrlər) və Qıpçaq-poloveslərlə (XI-XIII əsrlər) qaynayıb qarışması nəticəsində baş vermişdir.

Kumıkların bir etnos kimi yekun formalaşması XI-XIII əsrlərdə baş vermişdir (L.Qumilyov kumıkların poloveslərdən törədiyinə inanırdı), bir sıra tədqiqatlarda kumıkların yaranmasında skiflərin, bulqarların, oğuzların da rol oynadığı göstərilir. Onlar Dağıstan, Şimali Osetiya və Çeçenistan ərazisində, bir neçə min kumik isə Tümen vilayətində, Xantı-Mansiysk və Yamalo-Nenets muxtar

dairələrində yaşayır. Onlar həm də Türkiyə, İordaniya və Suriyada yaşayırlar. Həmçinin Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Özbəkistanda, Türkmənistanda, Ukraynada da yaşayırlar və onların dili türk dillərinin qıpçaq qrupuna daxildir.

Kazi-kumıkların DNT analizi göstərdi ki, onların qaploqrup müxtəlifliyi Yaxın Şərq və Mərkəzi Asiya sakinlərinə olduğu kimi yüksəkdir, bu da kumıkların çoxmillətli mənşəyinə uyğundur.

Qaploqruplara əsaslanan genetik məsafələrin təhlili aşağıdakıları verir:

- Y xromosomuna görə – Yaxın Şərq əhalisi, türklərə sıfır məsafədə;
- mitoxondrial DNT-a görə – yenə Yaxın Şərq əhalisinə yaxın, türklərə sıfır məsafədə.

Başqa sözlə desək, kumık əhalisinin türk mənşəli olması göz qabağındadır.

Bir sıra görkəmli xarici alimlər kumıkları hələ e.ə. dövrlərdə Qafqazda və Kiçik Asiyada tapırlar (İ.Cunataka, Z.Waterman, C.Anadol, F.Kyrzioglu, Y.Yusifov).

Bu nöqtəyi-nəzəri rus tarixçiləri də (C.Karabudaxkəntli, S.Tokarev, L.Lavrov, S.Bayçarov, İ.Miziyev, K.Əliyev və s.) bölüşürlər. Qeyd edək ki, görkəmli türk tarixçisi F.Kırzioğlu Kumık mənşəlidir.

Professor Seys Qafqaz albanlarını, Ude çarlığının əhalisini, həmçinin qismən gürcüləri, osetinləri, ləzgiləri və çərkəzləri Xettlərin nəsilləri sırasına daxil edib, lakin onlar hər hansı konkret Xatt ailəsindən əmələ gəlməmiş, Xatların müxtəlif tayfalarının qalıqları idilər (J.Campbell).

Xetlərin dilinə Madyarların uqor dialektləri yaxındır, söz ehtiyatı baxımından het dilinə ən yaxın dil Pireneylərdən gələn bask dilidir (J.Campbell).

J.Campbellin fikrincə, Kiçik Asiyada Xett dövləti, daha sonra isə Parfiya çarlığı dağıldıqdan sonra Xetlər Türküstan və Hindustanda məskunlaşdılar. Buradan da onlar Qobi səhrasının kənarında məskunlaşaraq, çinliləri sıxışdırmağa başladılar və onların ilk işğalçıları oldular, Koreyanı fəth etdilər və Yaponiyaya təsir göstərdilər. Onlar Qafqaza hunlarla birlikdə qayıtdılar və çox hissəsi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşdılar.

Prof. Fessenden "The Deluged Civilization of the Caucasius Isthmus" (ingilis dilində) əsərində Xetlərin Qafqazı tərk edərək minilliklərdən sonra yenidən buraya qayıtdıqlarını xüsusilə vurğulamışdır.

VII. Sakalar və türklərin mənşəyi haqqında DNT-analiz

Təsvir edilənlərin təsdiqi kimi azərbaycanlıların xarici mütəxəssislər tərəfindən aparılmış genetik (DNT) analizinin nəticələri xidmət edir və həmin nəticələr, Y-xromosom analizi (ata xətti) və mitoxondrial analiz (ana xətti) üzrə tədqiqatlar daxil olmaqla, bizim tərəfimizdən ümumiləşdirilmişdir.

Y-xromosom analizi aşağıdakı cədvəldə verilir:

Azərbaycanlıların Y-xromosom analizi

əsas olanlar								
əhəmiyyəti	1	2	3-4	5-6	7	8	9	10
%	30,5 (50)	18	11	7	5,5	4	3	3
adı	J2	G	J1, R1B	R1a, L	E	T	I	digərləri
dominantlıq edənlər								

Mənbə: eupedia.com/genetics

Göstərilən məlumatlardan göründüyü kimi, azərbaycanlıların Y-xromosom analizində 4 (dörd) dominant qaploqrup J2, G, J1 və R1B seçilir, və müvafiq olaraq 30,5% (bəzi məlumatlarda 50%), 18%, 11% və 11% təşkil edir. Azərbaycan genofondunun bu 4 dominant qaploqrupundan ən çox yayılanı 2 (iki) qrupdur: J2 və G.

Azərbaycanlıların genofondu ilə bağlı məlumatların müqayisəli təhlilini aparmaq üçün bizə ümumilikdə Qafqazın, o cümlədən Qafqazın türk xalqlarının DNT mənzərəsini canlandıran DNT-tədqiqatlarına dair mənbələr lazım olacaq.

Bu mənbələri göstərək:

1. Eupedia.com Genetics Saytı;
2. И.Насидзе, Э.И.С.Вересек və b. «mtDNA və Qafqazda Y-xromosonların dəyişməsi» (ingilis dilində); – (1)
3. Р.А.Скаляхо, Э.А.Почешкова и др. «Тюрки Кавказа: сравнительный анализ по данным Y-хромосом» («Вестник» МГУ, серия XXIII, Антропология, №2, 2013);
4. И.Э.Теучеж, Э.А.Почешкова и др. «Генофонды абхазоадыгских народов, грузин и армян в евразийском контексте»;
5. I.Nasidze, D.Quinque, M.Rahmani, S.A.Alemohamad, M.Storeking «İranda Cənubi Xəzər əhalisinin dilinin, həm də mtDNT-nin dəyişməsi» (Hesabat, Curro Biol. 16) (ingilis dilində). – (2)

Mənbələrdə mövcud olan Qafqaz üzrə bütövlükdə nəticələri ümumiləşdirərək, qeyd edək ki, **mtDNT analizi aşağıdakıları göstərir:**

- Qafqazın əhalisi genetik cəhətdən Avropaya nisbətən Qərbi Asiyaya daha yaxındır;
- **azərbaycanlılar genetik cəhətdən** Asiya və Avropadakı bütün əhali qruplarına nisbətən qonşu Qafqaz xalqlarına daha yaxındırlar.

Y xromosom analizi göstərir:

- Qafqazda ən çox rast gəlinən qaploqruplar F, G və J2-dir (bəzən Qafqaz qaploqrupları da adlanır);

▪ “Qafqaz” qaploqrularının (G, J2) Şərqi Qafqaz türkləri (azərbaycanlılar, kumıqlar) arasında ən çox təxminən 40%-50% rast gəlinməsi onların genofondunda Qafqaz substratının mühüm rol oynadığını göstərir və onların əcdadlarının Qafqazda avtohton olması haqqında ehtimalı təsdiqləyir.

▪ “Qafqaz” qaploqrupu G-nin Qafqazın qərb türkləri (Qaraçaylar, Balkarlar) arasında yüksək olması onların etnogenezində Qafqaz substratının rolundan xəbər verir;

▪ qaranoqaylar və noqaylar arasında Şərqi Avrasiya qaploqrularının (N1, C) yüksək olması onların genofonduna Avrasiya çöli xalqlarının təsiri haqqında ehtimalı təsdiq edir və antropoloji məlumatlara uyğun gəlir;

▪ Qafqaz türklərinin genetik oxşarlığa görə klasterləşməsi (qruplaşması) şərq (azərbaycanlılar və kumıqlar) və qərb (qaraçaylar, balkarlar, noqaylar, qaranoqaylar) klasterlərini fərqləndirir;

▪ Qafqaz türklərinin şərq və qərb klasterlərinin qonşu xalqların genofondu ilə genetik müqayisəsi ona gətirib çıxarır ki, Dağıstandan olan (avarlar, kubaçınlar, darginlər) Şərqi Qafqazın digər etnosları şərq klasterinə, Qərbi Qafqazdan olan çərkəzlər, kabardinlər, adıqlar, abxazlar və Krım tatarları isə qərb klasterinə düşür.

Özü də:

a) noqaylar Qafqaz tatarları, altaylar, qırğızlar, qaxaxlar və qaraqalpaqlarla birlikdə ayrıca “çöl” Avrasiya klasterinə düşürlər;

b) Kartvelo-Nax qrupu (çəçenlər, gürcülər, inquşlar) "şərq" klasterinə bitişir;

c) Qaranoqaylar Qafqaz klasterləri ilə Avrasiyanın çöl klasterləri arasına düşürlər.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, azərbaycanlılar arasında yayılmış qaploqrup, daha doğrusu G qaploqrupu Qafqaz qaploqrupu adlanır, digər yayılan qaploqrup J2 isə Yaxın Şərqi qaploqrupuna əsaslanır. Buradan belə nəticə çıxır ki, azərbaycanlılar bir tərəfdən qədim zamanlardan Qafqazda yaşayıblar, digər tərəfdən onların Yaxın Şərqi kökləri də var.

Tədqiqatların nəticələr haqqında daha ətraflı məlumatı Kamran İmanovun “Qafqaz Albaniyası və tarixi-coğrafi aspektdə genetik analiz” kitabında tapmaq olar (Bakı, 2019).

Həmçinin J2 haploqrupuna (azərbaycanlılar 30%-50%) ən yaxın olanları qeyd edək:

- Qafqazda çeçenlər (55%), gürcülər (27%) və kumıqlar (25%);

- Asiyada **livanlılar** (26%), türklər (24%);

- Avropada **kiptlilər** (37%), kiritlilər (34%).

Müqayisə etmək məqsədilə skif (saka) genofondları üzərində dayanacaq.

Son illərdə alimlərin skif/sakaların mənşəyi və törəmələrinə həsr olunmuş bir neçə kollektiv əsəri meydana çıxmışdır.

Xüsusilə qədim köçərilərin genetikası haqqında “Nature Communications” jurnalında 2017-ci ildə dərc edilmiş materialı və “Erkən dəmir dövrünün Avrasiya çölü köçərilərinin mənşəyi, demografiyası və genetik irsi”ni (“Ancestry and demography and descendants of Iron Age of the Eurasian Steppe”) qeyd edək).

Tədqiqat Rusiya EA Sibir bölməsinin rusiyalı alimləri tərəfindən Almaniya, ABŞ və Fransadan dəvət olunmuş həmkarları ilə birgə aparılıb. Sözügedən məqalənin müəllifləri aşağıdakılardır: Martina Unterlander, Friso Palstra,

İosif Lazaridis, Alexander Pilipenko, Zuzana Hofmanova, Melani Qros, Kristian Sell, Yens Blocher, Carola Kirsanov, Nadin Roland, Benjamin Riger, Elke Kaiser, Volfram Şir, Dimitri Podzragorov, Aleksandr Volframov, Adam Pauell, Eveli Xayer, Matthias Currat, David Reyx, Zaynolla Samaşev, Qerman Partsinqer, Vyaçeslav İvanoviç Molodin və Yoaxim Burger [Nature Communications, cild 8, məqalə nömrəsi 14615, Mart, 2017].

Tədqiqat Avrasiya çölünün şərq və qərb hissəsindən, daha doğrusu, Qara dəniz bölgəsindən Altaya qədər olan ərazidən çıxmış 8 fərdin tam genom məlumatlarını və 96 fərdin mitoxondrial məlumat toplusunu əhatə etmişdir. Başqa sözlə, **söhbət e.ə. I minilliyin skif mədəniyyəti ilə bağlı 3,5 min km-dən çox en dairəsi ərazisində köçəri tayfaların genetik məlumatlarının analizindən gedir.**

Avrasiyanın hər yerindən skif mədəniyyətinin daşıyıcılarının ən böyük genetik tədqiqatı skiflərin tarixinin demoqrafik əsaslarını aydınlaşdırmağa imkan verdi. Bu tədqiqatların nöqtəyi-nəzərindən Skiflərin demoqrafiyası və genetikası haqqında alınmış nəticələrin vaibliyini nəzərə alaraq, əsas nəticələr üzərində dayanacaq.

Tədqiqat müəlliflərinin gəldiyi **ən mühüm nəticə** ondan ibarətdir ki, Avrasiya çölünün müxtəlif yerlərindən (qərb və şərq) olan skiflər bir-birinə digər xalqlardan daha yaxındırlar.

Tədqiqat müəlliflərinin gəldiyi **başqa bir nəticə** də budur ki, arxeoloji kəşflər vasitəsilə izlənilə bilən Dəmir dövrünə aid skif mədəniyyətinin vəhdətinin arxasında **genetik birlik dayanır.**

Tədqiqatçıların fikrincə, şərq və qərb skifləri öncə müxtəlif xalqlara mənsub olmasına baxmayaraq, zaman

keçdikcə qarşılıqlı gen mübadiləsi bu xalqın bütün çöldə vahidliyinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatçıların gəldiyi **növbəti nəticə** budur ki, skiflər iki əsas komponentdən formalaşmışlar: Yamnaya mədəniyyəti və ya Tunc dövrünün Avrasiya köçəriləri və Şərqi Asiya (Şimali Sibir) xalqları.

Skiflərin nəsillərinə münasibətdə **çox mühüm daha bir nəticə** çıxarıldı, tədqiqatçıların fikrincə, onlara ən yaxın olan skiflər skif qəbiristanlıqlarının yaxınlığında yaşayan müasir əhalidir. Xüsusilə, Qərbi skiflərin nəsli Qafqaz və Orta Asiya xalqları arasında, şərq skiflərin nəsli isə yalnız türkdilli xalqlar, özü də qıpçaq dil qrupuna daxil olanlar arasında tapmaq olar. Müəlliflər skif nəsli türk dilli xalqlar olduğunu xüsusi vurğulayır.

Yuxarıda deyilənlərlə bağlı Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir Bölməsinin İnstitutlararası molekulyar paleogenetika sektorunun müdiri Al.Pilipenkonun apardığı tədqiqatların nəticələri ilə bağlı verdiyi müsahibəsində söylədiyi fikirləri maraqlıdır. Skiflərlə müasir türk xalqları arasında əlaqəyə münasibətdə suala alim belə cavab verir:

“...Avrasiya çöllərinin bütün müasir xalqlarından yalnız türkdillilər genfond tərkibinə görə skiflərə nisbətən yaxın olmuşlar. Bu əlaqənin yaranması sadəcə “əcdad-nəsil” münasibəti deyil, formalaşma mexanizmlərinin oxşarlığı və onda iştirak olan genetik komponentlər bu əlaqəni yaratmışdır”. Üstəlik, vurğulanır ki, elə bu qaydada türk xalqları qədim türk tayfaları və onların köçdükləri ərazilərin əhalisinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşmışlar, skif əhalisi də eyni şəkildə formalaşmışdır.

DNT geneologiyası üzrə elmin banilərindən və bu sahədə ən görkəmli alimlərdən biri Moskva Dövlət

Universitetinin professoru və Harvard Universitetinin biokimya sahəsində professoru A.A.Klesovun söylədiyi və “Den TV” internet kanalında yerləşdirilmiş mülahizələri və çıxardığı nəticələr bu tədqiqatın məqsədləri üçün xüsusilə vacibdir.

Birincisi, A.A.Klesov xüsusi vurğulayaraq, “akademik dairələr slavyanların tarixini (eramızın VI əsrindən tez olmayaraq) göstərmişlər, eləcə də türklərin tarixi qayçıları (eramızın əvvəlindən tez deyil)”, “türklərin mənşəyi ilə bağlı Altay nəzəriyyəsinin qərəzlili və mübahisəli olduğunu” qeyd edir.

İkincisi, o, linqvistlərin gəldiyi nəticələri tənqid etməklə yanaşı, akademik linqvistikada qədim türk dillərinin köklərini və onların qədim mədəniyyətlərə təsirini öyrənmənlərə qarşı sui-qəsd və təqiblərin mövcudluğunu qeyd edir. Görkəmli professorun fikrincə, türk dilləri daha qədim tarixə malikdir və onların Sibir, Qafqaz, Avropa, Asiya və Amerika xalqlarının dilləri ilə qohumluğu danılmazdır.

A.A.Klesov sübut edir ki, qədim şumer dilləri türk dillərinə yaxındır və elam dillərinin də türk dilləri ilə ortaq cəhətləri var, biz bu barədə bir çox məşhur alimlərin tədqiqatlarına istinad edərək, artıq bu tədqiqatda qeyd etmişik. O, həmçinin türk dillərinin 1,5 min illik yaşı ilə bağlı fikirləri yanlış və qərəzli hesab edir və bu linqvistik oyunbazlığı hind-Avropa dil qrupları üçün çıxardılmış düsturun türk dillərinə qeyri-qanuni tətbiqi ilə izah edir, məhz türk dillərinin aqlütinativliyinə görə “yavaş-yavaş qocalması” və s. xüsusiyyətləri onların daha yaxşı qorunub saxlanması və türklərin bir-birini başa düşməsi, eləcə də onların qədim mətnlərinin oxunması fenomenini səciyyələndirir və təmin edir.

Üçüncüsü, xüsusi vurğulayaq ki, o, akademik elmin qədim skif mədəniyyətini və dillərini fərq qoymadan İran dillərinə, hətta daha çox fars dilinə aid etmək cəhdlərini əsassız hesab edir. Skiflər qədim zamanlardan Avrasiyanın Uzaq Şərqdən Avropaya qədər və mərkəzi Rusiyanın geniş ərazilərində yaşayıblar, oralar farsların və ya İran mədəniyyətinin heç vaxt ayaq basmadığı yerlərdir, prof. A.Klesov belə qeyd edir.

Görkəmli alim belə nəticəyə gəlir ki, skif dili daha çox türk dilidir.

Eyni zamanda o, skif dillərinin iran kökləri haqqında sovet filoloqu-iranist A.Abayevin repressiyalar və təqiblər yolu ilə sovet elminə güclə yeridilmiş yanlış, siyasiləşmiş nəzəriyyəsinə qarşı qətiyyətlə çıxış edir. **Prof. Klesov vurğulayır ki, “skiflər çox güman ki, türklərdir, çünki onların dili türklərə yaxındır və cəmi 1,5 min il əvvəl istifadə olunub”.**

Dördüncüsü, Klesov DNT-genealoji tədqiqatlara əsaslanaraq, müəyyən etdi ki, indiki ermənilər heç də qədim xalq deyil, onlar qriqorian dinini qəbul etdikdən sonra türklərdən qopmuş nisbətən gənc bir etnik qrupu təmsil edirlər.

Şərqi Anadoluda yerləşən Arminiya coğrafi ərazisinin əsl sakinləri haqqında bir sıra əsərlərimizdə qeyd etmişik ki, hay-ermənilər bu torpaqda kiçik bir etnik qrup olmuşlar, burada əsasən sakalar, prototürk tayfaları və başqa xalqlar, o cümlədən alarodların (urartuluların) xurri və xet qalıqları yaşamışlar. Üstəlik, IV əsrin əvvəllərində Arminiya qriqoriançılıq qəbul edildikdən sonra bu ərazi mahiyyətə burada yaşayan etnik qrupların konfessional birliyini əks etdirirdi. Orta əsrlərdə bu ərazinin erməni əhalisinin əsas hissəsi islam dinini qəbul edildikdən sonra

haykidlərin nümayəndələri qriqorianlığı saxlayaraq hay-ermənilərin ayrıca etnik qrupuna çevrildilər (eramızın XIII-XIV əsrləri) və az sonra artıq Armeniya adlanan bu diyarın tarixini mənimsədilər.

A.Klesovun Azərbaycan əhalisinə münasibətdə mülahizələrinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Müəllif hesab edir ki, o, əsasən, müvafiq olaraq 9-10 min il, 7-8 min il və 4,5 min il əvvəllər çox qədim miqrasiyaların nəsilərindən ibarətdir. Köçkünlərin birincisi dalğası Şumerdən, sonuncusu isə Avropadan olmuşdur.

A.Klesovun fikrincə, Azərbaycanın əhalisinin böyük əksəriyyəti bu miqrasiyalar nəticəsində yaranmışdır, bu səbəbdən A.Klesov qeyd edir ki, **türk xalqlarının əsas hissəsinin Qafqaza 1000 il əvvəl, daha doğrusu, eramızın X-XI əsrlərində gəlməsi barədə Altay nəzəriyyəsi heç bir məntiqə sığmır.** A.Klesova görə, azərbaycanlıların mütləq əksəriyyətinin danışdığı türk dilinin bir qolu olan Azərbaycan dili ("azəri türkcəsi") qismən onların skif əcdadlarından, dünyanın ən qədim dövlətlərindən biri olan Şumer dövlətini qurmuş prototürk xalqlarından miras qalmışdır. A.Klesovun fikrincə, azərbaycanlıların əcdadları təxminən 7 min il əvvəl Şumerdən və Yaxın Şərqdən Qafqaza köçməyə başlayıblar və müasir Əfqanıstan, Hindistan və Pakistandan da buraya adamlar köçüblər.

Tanınmış alimin Azərbaycan xalqının mənşəyi ilə bağlı ortaya qoyduğu konseptual yanaşmaya əlavə etmək lazımdır ki, həmin yanaşma bu tədqiqatımızda əcdadlarımızın xet-saka-alban və sonrakı türk kökləri və bunların əsasında türk-azərbaycanlıların yaranması haqqında ifadə olunan mövqelərlə üst-üstə düşür.

Yekunda qeyd edə bilərik ki, erməniçilik saxtalaşdırılmasını istisna etsək, Qərbi Azərbaycan torpaq-

larının xay-erməni etnosuna mənsub olmasına dair heç bir tarixi sübut yoxdur, orta əsrlərin sonlarından başlayaraq, xay-ermənilər bu torpaqlarda sadəcə mühacir idilər.

Azərbaycan Respublikasının Əqli Mülkiyyət Agentliyində
hazırlanmışdır.